МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКА ДЕРЖАВНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА
ім. В. Г. КОРОЛЕНКА
ХАРКІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЦИРК

Історія Харківського цирку:
(до 130-річчя заснування)

Бібліографічний покажчик

Харків 2013

УДК 791.83 (477.54)
ББК 85.35 (4УКР-4ХАР)
І 90

Укладачі: Вікторія Ростиславівна Антонова
Тетяна Олексіївна Сосновська

Історія Харківського цирку: (до 130-річчя заснування) : бібліогр. покажч. / Харк. держ. наук. б-ка ім. В.Г. Короленка; [уклад.: В.Р. Антонова, Т.О. Сосновська]. – Х., 2013. – 125 с.

Покажчик містить бібліографічні відомості про літературу, яка висвітлює історію розвитку циркового мистецтва у Харкові. Видання адресоване артистам цирку, мистецтвознавцям, історикам, студентам навчальних закладів, бібліотекарям, краєзнавцям та широкому загалу читачів.

Наукові редактори: Анатолій Зинов'євич Житницький, *кандидат мистецтвознавства, професор*.
Ганна Вікторівна Курінна, *кандидат мистецтвознавства, доцент, заступникник декана факультету кіно-, телемистецтва Харківської державної академії культури.*

Редактори: С.М. Миценко, Є.А. Пахарук

Відповідальний за випуск В.Д. Ракитянська, *заслужений працівник культури України*

Передмова

Видання підготовлене з нагоди 130-річчя від дня заснування першого стаціонарного цирку в Харкові. Циркове мистецтво – улюблене розважальне видовище людей різного віку, різного соціального стану. З нашим містом пов'язано багато яскравих сторінок історії розвитку цього жанру творчої діяльності.

У бібліографічному покажчику «Історія Харківського цирку» містяться відомості про літературу, видану протягом XIX – XXI ст., що висвітлює розвиток циркового мистецтва у Харкові, а також про фахівців, які пов'язали свою діяльність з цирком. Представлено бібліографічні описи різних видів документів (книг, статей із журналів і газет), доповнені розгорнутими анотаціями. Окремим розділом виділено описи електронних ресурсів.

Матеріал розташовано за тематико-хронологічним принципом. Таке розташування інформації обумовлено специфікою циркового мистецтва. З цієї ж причини до розділу «Персоналії» включені відомості не тільки про митців, які мають харківське коріння, але й про артистів та циркові династії, яких із Харковом пов'язують визначні події життя. Бібліографічний опис документів здійснено за чинними стандартами. Застосовано систему посилань. Довідковий апарат посібника складається з передмови, вступної статті «Чудо по имени Цирк!» та іменного покажчика. У додатку подано статтю «Магия цирка» та уривки з публікацій про цікаві факти з історії Харківського цирку.

Видання адресоване артистам цирку, мистецтвознавцям, історикам, студентам навчальних закладів, бібліотекарям, краєзнавцям та широкому загалу читачів.

Укладачі висловлюють подяку генеральному директору, художньому керівнику Харківського державного цирку, заслуженому діячу мистецтв України О. А. Житницькому, режисеру, інспектору манежу Української творчої дирекції по підготовці циркових атракціонів та номерів Ю. Б. Соболєву, аспірантці ХДАК С. М. Шумаковій за допомогу, надану під час укладання покажчика.

Зауваження та пропозиції просимо надсилати на адресу: 61003, Харків, пров. Короленка, 18. Харківська державна наукова бібліотека ім. В.Г. Короленка, відділ «Україніка». Або надсилати електронною поштою: ukr.korolenko.khrkov.com.

А. З. Житницкий,
А. В. Куринная,
С. Н. Шумакова

Чудо по имени Цирк!

Цирк. В этом слове таится мудрость веков и вечное обаяние молодости, в нем – мгновение рождает форму, а форма делает зримым мгновение. Под куполом цирка реально невероятное. Мастера манежа ежедневно рискуют жизнью, раздвигая границы доступного человеку. Цирковое искусство, праздничное по своей сути, отрицает «прозу действительности» с ее банальными сторонами, приобщая зрителя к особому, одухотворенному миру.

Цирк в условиях нынешней всепоглощающей виртуальной реальности ведет такой необходимый сегодня «живой» диалог со зрителем, в котором отражена поразительная сила его жизнеутверждающей сущности. Константа циркового искусства – изображение человека в его творческой устремленности, обрамленной истинной красотой; другой постоянной является воспроизведение скрытых душевных проявлений – грез и фантазий. В их слиянии заключается неувядающая популярность и жизненная востребованность циркового искусства.

Цирк, влекомый жаждой открытий в области возможностей исполнителей, безоглядно делится со своим зрителем неподдельной страстностью и тонкостями мастерства. Подтверждением тому могут служить яркие страницы истории циркового искусства в контексте Харькова, который, по мнению специалистов, считается одним из наиболее «цирковых» городов Украины. Харьковский цирк, как один из центров циркового искусства, был и остается одним из первых и наиболее значимых в стране.

Именно в Харькове в свое время был сделан важнейший прорыв в эволюции циркового искусства, определяющий характерные пути развития национального цирка – создан первый Украинский национальный цирковой коллектив. Харьковский цирк и сегодня направлен на неустанный поиск современных форм бытования классической цирковой традиции и сохранение живой ее сути.

Харьковский манеж считается репетиционно-постановочной «лабораторией», где исследуется язык выразительности циркового искусства – трюк и создаются программы, аттракционы и номера европейского и мирового уровня. Унаследовав все лучшее, что было создано в России до революции, в период зарождения и становления современного циркового искусства, а также во времена «золотого века» расцвета советского цирка, который, как замечает теоретик циркового искусства С. М. Макаров, добившись самобытности, «как чудо покорил мир», став прародителем национальных цирков стран СНГ и образцом, которому и сегодня подражают за рубежом. Харьковский цирк в статусе постановочного обуславливает эволюцию отечественного циркового искусства, динамику которой задает непрерывный харьковский «конвейер» созидания, ориентированный на поиск новых художественных форм.

В Харькове, в Старом цирке был создан ряд выдающихся аттракционов, получивших мировое признание. Из них наиболее крупные: «Белые тигры» Сарвата Бегбуди, «Тигры, ягуары и верблюды» Никиты Кочакова, «Медведи и сивучи» Валерия Чугунова, «Медведи» Степана Денисова, «Джигиты» Хакима Зарипова, «Джигиты» Ирбека Кантемирова, «Подкидные доски» Валентина Пузакова, «Гималайские медведи» Луиджи Безано, «Львы» Ольги Борисовой, «Африканские львы-великаны» Николая Сквирского, «Атлет и лев» Виктора Ярославцева, «Среди хищников» Вальтера Запашного, «Экзотические животные» Степана Исаакяна, «Иллюзионный аттракцион» Анатолия Фурманова и многие другие.

Особенно выделялся чрезвычайно зрелищный аттракцион «Необыкновенная олимпиада» Виталия Пузакова, посвященный Московской Олимпиаде – 80, в котором вначале гимнасты демонстрировали свое мастерство, а за ними впервые абсолютно все трюки повторяли медведи, вызывая невероятный восторг зрителей.

Кроме этого, в более ранний период, когда на манеже господствовала механика, были созданы уникальный воздушный аттракцион «Полет на санях из-под купола цирка» Александра Буслаева и Ирины Бугримовой, ряд номеров экстра-класса Петра Маяцкого (Лео Маро): «Ренское колесо на перше», «Шар смелости», «Мотогонки по наклонному треку», «Римские гладиаторы», «Римские кольца», «Перш» и др., а также аттракцион его дочери Марины «Африканские гепарды и черные терьеры».

В последние годы в Харькове были подготовлены такие новые аттракционы: «Дрессированные львы» артистов Пинко, посвященный

памяти Ирины Бугримовой, «Воздушный полет» С. Манчука, «Воздушный полет» С. Коваленко, «Партерный полет» С. Шаталова, «Полет без сетки» М. Севрюкова, «Игра с хлыстами Зорро» и «Свободная дрессура пони» Андрея Спектора, «Акробаты на батуте» под руководством Е. Захарова ...

Именно на манеже Харьковского цирка начинали когда-то свой творческий путь величайшие артисты, имена которых вписаны в историю украинского и мирового искусства арены, это: Ирина Бугримова, Эмиль Кио, Борис Эдер, Петр Маяцкий, Валентин Филатов, Александр Буслаев, Анатолий Фурманов, Владислав Янушевский, дует Биб-Боб (Григорий Рашковский и Николай Скалов), Михаил Генин, Леонид Разуваев, Ян Цыган (Иван Куксенко) и многие другие.

Впервые именно в Харькове начинающие артисты Юрий Никулин и Михаил Шуйдин, впоследствии цирковые звезды мировой величины, стали дуэтом. Юный «Жонглер на проволоке» Олег Попов, известный всему миру как «Солнечный клоун», своим творческим рождением также обязан Харькову.

В Харькове оттачивали свое мастерство великие цирковые артисты Эрнесто Растелли, представители династий Чинизелли, Никитиных, Дуровых, Донато, Серж-Александров, группа «Океанос», Иван Поддубный, Карандаш (Михаил Румянцев), сестры Кох, сестры Авдеевы, Виталий Лазаренко, Вальтер Запашный, Юрий Ахматовский, Гульфан Ульданов, Дмитрий Косарев …

Харьковский манеж – это и выразительная история цирковой культуры: сложно назвать антрепризу прошлых лет, которая обошла бы вниманием Харьков, и уникальная история целого ряда легендарных старинных цирковых площадок. Именно в Харькове появился самый большой цирк в мире, построенный в 1911 г. театральным предпринимателем Г. Муссури, ставший вторым каменным стационарным цирком в городе. Подобное, как утверждала пресса того времени, могли себе позволить лишь Париж и Санкт-Петербург. Существуют сразу два цирка в Харькове и сегодня – Старый и Новый.

Современное цирковое искусство, рожденное в Харькове – это программы, которые отличает высокий эстетический статус, аттракционы и номера, известные далеко за пределами Украины, демонстрирующие безусловный престиж отечественного искусства манежа. По мнению искусствоведов, творческое наследие, внесенное Харьковским цирком в эволюцию отечественного искусства манежа, оправданно очерчивает

сферу творческих единомышленников, объединенных одной идеей, иными словами, сферу «харьковской школы циркового искусства».

Ваш выход, Маэстро Цирк: страницы истории

Складываясь на протяжении тысячелетий, цирковое искусство обрело современные черты в XVIII веке. В этом же столетии началась история Харьковского цирка. Издавна размещение Харькова на пересечении торговых путей обеспечивало ему широчайший приток «торгового люда» и проведение праздничных ярмарок – Крещенской, Троицкой, Покровской, Успенской и других.

В середине названного столетия были популярны уличные представления ярмарочного балагана. Традиции балагана продолжило такое явление, как шапито, оставившее след в истории харьковских площадей – Захарьковской, Сенной и Конной. Со временем шапито сменили временные деревянные цирки. Прослышав о прекрасном приеме цирковых артистов харьковской публикой, антрепренеры профессиональных цирковых трупп, опережая друг друга, стремились получить разрешение городских властей на размещение в Харькове и его округе своих цирковых площадок. Так, в 60-е годы XIX века в Харьков ворвался «цирковой бум» с острой конкурентной борьбой знаменитых антрепренеров. Цирковые труппы Вильгельма Сура, Жозефа Дерсена, Иоганна Фрица, Альфреда Фюррера, Франца Штромейера, Альберта Саламонского, братьев Жана и Луи Годфруа, Гаэтано и Эрнесто Чинизелли, братьев Дмитрия, Акима и Петра Никитиных, Генриха Грикке сумели закрепить свои позиции в городе, что продиктовало появление полустационарных, а затем и стационарных цирковых зданий.

Цирковое искусство было одним из самых популярных и любимых харьковским зрителем, что обусловило его успех и высокие кассовые сборы разных цирков, дающих свои представления одновременно. «Столько цирков в одном городе! – писали газеты того времени – Невиданная роскошь!» Антрепренеры небольших трупп – Лапиадо, Лар, Каробан Александрович, Мельников и другие – строили временные деревянные цирки в уездных городах Харьковской губернии, в Харькове же давали свои представления в летних театрах по приглашению частных лиц, в садах «Тиволи» и «Бавария».

Что касается города, то известны многие звенья цепочки истории его цирков. К сожалению, документы Харьковского государственного архива повествуют не обо всех из них.

Цирки Харькова

- Цирк прусского подданного Вильгельма Сура, выстроенный в 1862 г. на Московской улице. Временный деревянный цирк впоследствии был обнесен кирпичной стеной, укрыт парусиной и даже оборудован специальными печами для обогрева в зимнее время.
- Цирк Жозефа Дерсена, сооруженный в 1869 г. по соседству с цирком Сура. Известен тем, что половина вырученной от представлений суммы была передана в дар харьковчанам, пострадавшим от пожара 12 августа 1868 г.
- Цирк молдавского подданного Иоганна Фрица, построенный в 1870 г. рядом с Николаевской площадью.
- Цирк Франца Штромейера, известный с 1872 г.
- Цирк братьев Жана и Луи Годфруа, получивших в 1881 г. от Городской думы в аренду землю для строительства циркового здания на Торговой площади. Из-за участившихся в деревянных цирках Российской империи пожаров этот цирк по распоряжению губернатора был разобран.
- Цирк Гаэтано Чинизелли, выстроенный в 1882 г. на Михайловской площади Харькова для нескольких представлений его петербургского цирка.
- Цирк Альберта Саламонского, построенный в 1883 г. на Жандармской площади и пришедший на смену разобранному зданию братьев Годфруа и предшествующим полустационарам. Цирк Саламонского оставил наиболее значимый след в харьковской прессе и сердцах харьковской публики. В свое время писали, что в его состав входит «персонал 160 артистов и 120 лошадей», а также «невиданных пантомим с великолепным Балетом, богатой обстановкой, аксессуарами и пр. и пр., собственным оркестром музыки из 26 человек». Именно этот цирк принято считать прообразом харьковского стационарного цирка.
- Цирк Акима Никитина, сооруженный в 1887 г.
- Цирк Максимилано Труцци, выстроенный в этом же, 1887 г.
- Цирк Эрнесто Чинизелли, построенный в 1892 г. на Михайловской площади и заворoживший харьковчан выступлениями своей труппы.
- Цирк братьев Никитиных, владельцев «Русского цирка», получивших в этом же, 1892 г., от Городской думы земельный участок на Жандармской площади в долгосрочную аренду. На чрезвычайно выгодном месте (от самого входа в цирк начинались бульвар и сквер, где гуляла городская знать) Аким Александрович Никитин выстроил здание,

приспособленное для показа самых захватывающих номеров того времени, в числе которых была даже водная пантомима. При незначительных изменениях цирк мог превратиться в театр. Управляющий цирком грек Герасим Муссури в 1908 г. обманул Никитиных, купив на углу улиц Благовещенской и Дмитриевской земельный участок под строительство каменного цирка лично для себя. Цирк Никитиных в начале 1910 г. дал последние представления и был разобран.

- Цирк Герасима Муссури, возведенный в 1905 г., «явился необыкновенно шикарным» и стал самым большим цирком в мире, как утверждала пресса. Недостаточно умелая организация циркового дела привела к тому, что Г. Муссури вынужден был окончательно перестроить цирк под театр оперы. В более поздний период в этом помещении был театр оперетты. Здание существует и до сих пор, но сейчас оно закрыто по причине аварийного состояния.
- Цирк харьковского купца Генриха Грикке, построенный в 1905-1906 гг. на Жандармской площади. Цирк был сооружен по проекту М. С. Коморницкого и В. В. Хрусталева и стал, подобно парижскому братьев Франкони, своеобразным образцом для стационарных цирковых зданий. Особенно поражал интерьер цирка Г. Грикке: здесь был не только манеж, но и театральная сцена. Это позволяло успешно чередовать произведения как циркового, так и театрального искусств. Легенда гласит о страстной любви Г. Грикке к красавице, цирковой артистке, и о том, что цирк был построен в подарок его возлюбленной с надеждой на взаимное чувство.

Со временем исчезли деревянные цирки, прекратил свое существование и цирк-театр Г. Муссури. И лишь зданию, появившемуся на свет как удивительный дар влюбленного сердца, предстояло прожить долгую жизнь.

С цирком Г. Грикке связано имя непревзойденного мастера, звезды первой величины, жонглера Энрико Растелли, сумевшего овладеть жонглированием тремя шарами в стойке на голове, при том, что на одной ноге крутил обруч, а на пальцах другой – звезду, кроме этого, он бросал в зрительный зал мяч и ловил его на палочку, удерживаемую во рту; жонгляжом десятью тарелками; и, даже, невероятным – жонглированием тремя почти невесомыми спичками! История повествует о том, что женитьбу Энрико Растелли на обворожительной харьковской мещанке праздновали прямо на манеже. Во время свадьбы жених на время исчез,

вызвав недоумение невесты, и после весьма непродолжительных поисков был найден репетирующим в полумраке свой номер. Ведь титанический труд составлял смысл и величие его жизни. Страницы истории цирка-театра Г. Грикке (его сейчас принято называть Старым цирком) хранят в себе память о множестве известных имен и судеб. Здесь творили не только великие мастера манежа, но и корифеи украинского театра М. Л. Кропивницкий, П. К. Саксаганский, М. К. Садовский.

Одно из наиболее известных цирковых имен – Ирина Бугримова.

Королева цирка

Будущая артистка цирка Ирина Бугримова родилась 13 марта 1910 г. в Харькове, в семье профессора, заведующего кафедрой хирургии Ветеринарного института; жила в доме на углу нынешних улиц Петровского и Чернышевской. Внучка адмирала Иосифа Иосифовича Федоровича, в дни обороны Севастополя командовавшего вторым бастионом на Малаховом кургане, Ирина унаследовала в полной мере дедовский характер – мужской, адмиральский! Она стала первой в Советском Союзе женщиной-дрессировщицей хищников. Свой выбор профессии сама артистка объясняла влиянием отца. Еще школьницей Ирина часто ассистировала ему, ходила вместе с ним к больным пациентам в зоопарк, на ипподром и в цирк. Юную Иру Бугримову случай привел в цирк в 1930 году. А до этого были музыкальная школа, балетная студия при Харьковском оперном театре и спорт – Ирина Бугримова была чемпионкой Украины в нескольких видах спорта, занимала первые места на Всесоюзных спартакиадах. Окончив торгово-промышленную школу, отработав два года счетоводом на электростанции, она поступила в институт физкультуры, но затем оставила его ради другой, не менее сложной профессии. Перед девушкой открылись новые возможности – возможности циркового манежа.

Свою цирковую карьеру Ирина Бугримова начала совместно с Александром Буслаевым, попавшем в цирк, как и Бугримова, из спорта в конце 1920-х годов. Именно в харьковском цирке (цирке-театре Г. Грикке) во времена особой популярности механических аттракционов Ирина Бугримова и Александр Буслаев подготовили уникальный воздушный аттракцион «Полет на санях из-под купола цирка». Прямо над головами зрителей тянулся узкий металлический желоб со струнами-рельсами. Где-то в середине желоба была площадка-трамплин, похожая на площадку современных лыжных трамплинов. За площадкой желоб обрывался и

продолжался примерно в десяти метрах от края площадки, уже для ската и торможения саней. Таким образом, сани с артистами совершали сравнительно длительный, неуправляемый полет в воздухе. Мало того, на участке свободного полета были установлены три кольца: одно – неподвижное, а два – вращающиеся в разные стороны. Начало бега саней нужно было рассчитать так, чтобы в момент пролета саней все три кольца оказались в одной, строго перпендикулярной плоскости: ведь сани пролетали сквозь них. Не только для того времени, но и сегодня это – труднейший, захватывающий и далеко не безопасный цирковой номер, хотя и основанный на точном инженерном расчете. Затем ими был создан совместный аттракцион со львами «Круг смелости», в котором кроме работы с хищниками демонстрировались гонки на мотоциклах по вертикальной стене.

Впоследствии Бугримову ждала успешная сольная карьера, номер «Высшая школа верховой езды» и большой аттракцион «Львы», включающий трюки «Лев в воздухе», «Лев на лошади», «Лев-канатоходец», «Лев на мотоцикле», «Лев па проволоке», «Прыжки через огненное кольцо», «Ковер» и множество других... Ей были присвоены звания Народной артистки СССР и Героя Социалистического Труда. Последнюю свою награду – орден «За заслуги перед Отечеством» III степени – артистка получила в 2000 г. Зрители обожали бесстрашную красивую женщину, находящуюся в окружении хищников, все ее выступления сопровождали неистовые аплодисменты. Но настоящие любители и знатоки цирка понимали, что каждый выход на арену артистки с ее питомцами был связан с риском.

...Праздник Первомая. Идет утренник в Красноярском цирке. Обычное представление. И вот во время одного из трюков лев неожиданно отмахнулся лапой и задел кисть дрессировщицы. Острая, пронизывающая боль. Рваная рана на руке, кровь, видны поврежденные сухожилия. Представление пришлось прекратить...

...В самом разгаре трюк «Лев в воздухе». Под куполом цирка раскачиваются качели, на которых чинно восседают львы и их отважная укротительница. Вдруг Бугримова случайно отводит ногу чуть вперед, и лев принимает это за сигнал к дополнительной опоре. Подчиняясь животному инстинкту, он впивается клыками в ногу дрессировщицы, но, преодолевая боль, артистка с блеском доводит номер до конца. А там, по

другую сторону занавеса, ее ждет немедленная операция... Через некоторое время бесстрашная артистка снова успешно исполняет этот трюк.

За свою долгую цирковую жизнь (45 лет на манеже!) Ирине Бугримовой удалось выдрессировать около 80 питомцев. Львы были разными: ленивыми, коварными, трусливыми, свирепыми, общительными, гордыми, не поддающимися дрессуре. От некоторых приходилось отказываться. «...Мы должны быть чуткими и помнить каждое мгновение, что перед нами живое существо со своим сложным миром», – писала Бугримова о своих любимцах.

Ирина Бугримова стала первой отечественной укротительницей львов, высочайший уровень трюковой работы которой еще никому не удалось превзойти, истинной звездой мирового цирка. Артистка прожила долгую жизнь, и всегда незримые нити памяти связывали ее с родным городом и Харьковским цирком. В честь легендарной харьковчанки, замечательной артистки Ирины Бугримовой, площадь перед Харьковским цирком названа ее именем. Впервые в истории города площади присвоено имя артистки цирка!

Звезда Константина Бермана

В Харькове, в Старом цирке, на небосводе циркового Олимпа загорелась звезда Константина Бермана, которому «посчастливилось» родиться 1 февраля 1914 года... прямо в цирковой кассе, где работала его мать. С самого детства маленький Костя участвовал в пантомимах, осваивал цирковые жанры под руководством опытных мастеров Н. Л. Никитина, В. Е. Лазаренко, П. А. Манжелли. Впоследствии, с 1928 года, работал со своим братом Николаем в номере «Акробаты-вольтижеры», а с 1934-го братья выступали в образах популярных комедийных киноактеров – Г. Ллойда и Ч. Чаплина. В 1936 году братья начали сольную карьеру.

Константин Берман создал оригинальную маску важничающего франта, носил до нелепости щегольской костюм. Сначала выступал как коверный мим, затем перешел на разговорные репризы и в дальнейшем исполнял сатирические сценки и клоунады на бытовые темы и темы международной политики, он включался в ход представления, становясь участником номера. Как акробат исполнял сальто, как вольтижер-комик был участником воздушных полетов. Эффектным было его первое появление перед зрителями – он оказывался в оркестре, дирижировал им,

затем просто «шагал» в манеж с высоты оркестрового балкона под испуганный вскрик зрительного зала.

Наиболее удачные авторские клоунады того времени в исполнении Константина Бермана – это «Мыльный пузырь», «Фонтан», «Гарнитур», «Машина времени», «В собственном соку», «Комбинат» и др. Впоследствии Константин Берман, один из наиболее популярных отечественных артистов послевоенного цирка, оставил манеж, однако дело отца, по цирковой традиции, продолжили дети – Елена (инспектор манежа), Вера (воздушная гимнастка) и Анатолий (акробат, клоун).

Великолепный Лео

Выступление на манеже – это ежедневный риск и поистине лишь тот, кто испытал его, знает цену жизни! Подтверждение – судьба еще одной из легендарных личностей цирка – Петра Никифоровича Маяцкого. Он родился 29 февраля 1905 г., в двадцатилетнем возрасте началась его цирковая карьера. В 1931 г. под псевдонимом Лео Маро Маяцкий выпустил оригинальный эквилибристский номер «Ренское колесо на перше». В этом сложном аттракционе артист впервые продемонстрировал восхождение по двум вольностоящим лестницам с першем (длинным восьмиметровым металлическим шестом) на лбу. Одно из значительных достижений Петра Маяцкого в цирковом искусстве – новаторский номер «Мотогонки по наклонному треку» (1937 г.), в котором он был не только исполнителем, но и автором трюков, конструктором специального разборного трека (наклон машины к треку 45 градусов, скорость движения в отдельных случаях 80 км/час). В номере также участвовали В. Гончарова, Е. Аванесова, А. Добарский, Б. Левандовский, К. Пармакян. Артисты строили во время движения машин сложные акробатические пирамиды, перепрыгивали с машины на машину, вскакивали на мчащийся мотоцикл... Славу и уважение автору и исполнителю принесли созданные им такие сложные номера, как «Шар смелости» (1950 г.; отмечен первой премией на 1-м Всесоюзном конкурсе циркового искусства в 1952 г.), «Римские гладиаторы», «Римские кольца», «Перш» и др. Некоторое время вместе с артистом работали Надежда Романовна Маяцкая (жена артиста) и дочь Марина, однако в результате травмы, полученной во время исполнения номера, Надежда и Марина не смогли дальше работать мотогонщицами. Со средины семидесятых годов дочь прославленного артиста выступала клоунессой и в номерах с дрессированными животными.

Новый и Старый цирки

Останавливаясь на выдающихся именах, связанных с Харьковским цирком, необходимо упомянуть о Федоре Дмитриевиче Яшинове (1901−1987). В цирке его знали под именем Фред. Он был одаренным цирковым импресарио и антрепренером, выдающимся руководителем стационарных цирков (1925–1930 гг. – директор Донецкого цирка; 1931–1982 гг. – директор Харьковского цирка и параллельно до 1975 г. – директор летнего Днепропетровского цирка; в годы войны, 1942 – 1943 гг. – директор Сталинградского, Магнитогорского и Чкаловского цирков). Начал цирковую карьеру учеником акробата-наездника в цирке В. Труцци, затем помощником администратора у И. Лерри, где приобрел богатый опыт организаторской работы. В целом 65 лет своей жизни Ф. Д. Яшинов посвятил служению цирку, более полувека из которых возглавлял Харьковский цирк. Благодаря его выдающимся организаторским способностям в наиболее сложные тридцатые, а затем и сороковые годы ему удалось отреставрировать цирк Г. Грикке и восстановить в нем работу цирковой труппы. В 1956 г. он руководил созданием Украинского национального циркового коллектива, что стало очередным этапом в профессиональном росте мастеров украинского циркового искусства.

Нельзя не вспомнить выдающегося мастера, главного режиссера Харьковского цирка, самоотверженно его развивавшего, Евгения Моисеевича Зискинда (1926-1988). В юности он был артистом Харьковского театра эстрады и миниатюр. Но его неудержимо тянуло в цирк. В годы студенчества он принимал участие в цирковых парадах и пробовал свои силы в клоунских антре в амплуа Белого клоуна. После окончания в 1953 г. Харьковского института театрального искусства стал режиссером Харьковского цирка, позднее − главным его режиссером. Среди талантливых постановок Е. М. Зискинда: «Путешествие в Индию», иллюзионный аттракцион под руководством А. Фурманова, номер Л. Безано «Гималайские медведи». С 1975 г. он являлся директором и художественным руководителем Харьковского филиала Всесоюзной дирекции по подготовке новых цирковых программ, аттракционов и номеров, который в названном году был открыт в верном цирковому делу Старом цирке.

Благодаря инициативе и профессиональной настойчивости Ф. Д. Яшинова в 1974 году на площади Урицкого (нынешняя площадь Ирины Бугримовой) был построен Новый цирк. Перед его открытием произошло непредвиденное − в зрительный зал случайно влетела ворона,

которая, без сомнения, могла помешать торжественной церемонии. Попытки выгнать ее традиционными способами не увенчались успехом. Один из присутствующих, весьма важный господин, предложил ее застрелить, на что цирковые отреагировали мгновенно: с убийства цирк не может начать свой путь. И выход был найден. Курсанты, находившиеся среди зрителей, свистом и аплодисментами заставили испуганную птицу присесть. Птичка была поймана и выпущена на волю. Таким образом, цирк с особой овации начал свою работу, а прозорливость гуманного решения стала предвестницей зрительской любви к Харьковскому цирку.

Новый цирк подарил зрителям целое «созвездие» цирковых имен, а также программ, в числе которых блистали «Цирк па воде», «Цирк на льду», «Цирк-ревю». Этот период был ознаменован деятельностью главного режиссера Нового харьковского цирка В. С. Гамерова и директора Н. М. Юнакова, благодаря которым увидели свет программы, оставившие свой след в истории – «Арена дружбы», «Парад чудес», «Весёлые звезды», «Цирковые сувениры»; детские сюжетные спектакли – «Потешная сказка», «Новогодний ералаш», «Новые приключения Снегурочки и Золотого ключика», «Весенние старты» и другие.

Харьковский цирк в нынешнем году празднует свой юбилей – 130-летие. Его «праотцом» принято считать цирк Саламонского. Несмотря на некоторую дискутивность этого утверждения и условность даты основания стационарного цирка в Харькове, значимым остается пройденный им творческий путь. Важно, что Харьковский цирк на протяжении всей истории своего существования был и остается одним из ведущих центров отечественной цирковой жизни как всего Советского Союза – в прошлом, так и Украины – ныне. Одной из главных задач мастеров харьковского манежа является сохранение цирковых традиций и преемственность цирковой культуры предшественников. Старый, добрый язык «золотого века» советского цирка продолжает жить, обретая новые инварианты своего смысла, который создают харьковские мастера.

Феномен произведений циркового искусства, увидевших свет в Харькове, явление непрерывно и безостановочно эволюционирующее, что иллюстрирует эстетико-стилевая форма цирковых программ разных периодов.

Рассматривая процесс освоения языка трюковой традиции на примере постановочных решений харьковских творцов, можно выявить их

разноуровневые подходы к данной проблеме. Это и драматургическая, и эстетико-стилевая составляющие, и активная диффузия инноваций.

Драматургической особенностью программ, рожденных на харьковском манеже, является ориентированность на более глубокое отражение извечной в цирковом искусстве темы человеческого совершенства, более пристальное «вглядывание» в человека. Это успешно реализуется на уровне поиска особых «трюковых способов» мировосприятия, трюков-акцентов, где человек выступает объектом художественных переживаний, мотивом сосредоточения художественных чувств.

При подведении своеобразного итога и анализе принципов построения представлений последних сезонов выявляется их подчиненность общим законам драматургии, а именно: преобладающее большинство программ отличает точность, выверенность драматургической структуры и выразительность воплощения цирковых образов – то, что специалисты называют «невесомой игрой с мастерством», означающей абсолютную свободу созидающего в поисках свежих сюжетных мотивировок. Это – «Магия цирка», «Наш мир – манеж», «Майский звездопад», «Львы и тигры» и др.

Искусство цирка, как никакое другое, способно находить совершенно новое, неожиданное в уже знакомых вещах, в будничном – необычное; рассказать историю трюками и создать новую цирковую реальность, даря зрителям ослепительную альтернативу «бытийной обыденности».

Безусловно, движущей силой в овладении мастерами Харьковского цирка трюковым языком и поэтикой его выразительности является зародившаяся в незапамятные времена любовь харьковчан к цирковому искусству.

… И сегодня, как в прошлые годы, уже настраивает свои инструменты оркестр, артистов охватывает волнение, а зрительный зал замирает в ожидании чуда – чуда по имени Цирк. Итак, Парад-алле!

1 Циркове мистецтво Харкова як складова частина української культури

1.1 І спалахнуть на арені вогні…Загальні праці

1. **Алин, Л.** Знаете ли вы это? // Совет. цирк. – 1959. – № 7. – С. 16–17 : ил.

Містяться карти-схеми розміщення цирків у містах Російської імперії до 1917 р. і за часів радянської влади. Серед інших – Харків.

2. **Бровко, Т.** Молодість арени // Вечір. Харків. – 1983. – 2 груд. : фотогр.

Історія розвитку циркового мистецтва в Україні, зокрема у Харкові. Створення у Харкові Українського циркового колективу (під керівництвом П. Маяцького, 1956 р.), «Молодіжного колективу» (1961 р.). Згадуються режисери та артисти, які розпочинали свій творчій шлях на арені Харківського цирку.

3. **Дмитриев, Ю.** История советского цирка в самом кратком очерке / Ю. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1980. – 70 с.: ил.

Відображено історію зародження і розвитку радянського цирку. Характеризуючи етапи становлення циркового мистецтва, автор аналізує стан циркової справи в Москві, Ленінграді, Тулі, Києві, Харкові.

4. **Дмитриев, Ю.** Советский цирк: очерки истории, 1917–1941 / Ю. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1963. – 399 с.: ил.

Автор аналізує здобутки першого покоління радянських циркових артистів, подає відомості про виступи на арені Харківського цирку знаменитих митців В. Лазаренка, А. А. Глінського, І. Г. Цівіна, І. М. Бугримової, О. М. Буслаєва, П. Н. Маяцького.

5. **Дмитриев, Ю.** Советский цирк сегодня: очерки / Ю. А. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1968. – 344 с., ил.

Проаналізовано роботу артистів цирку в роки воєнного лихоліття (1941 –1945 рр.), відродження та розквіт циркового мистецтва в повоєнний час, творчі здобутки циркових колективів та знаменитих артистів, зокрема І. Бугримової та О. Буслаєва, дебют яких відбувся у Харківському цирку в 1929 р.

6. **Дьяченко, Н. Т.** Красношкольная набережная // Улицы и площади Харькова : очерк / Н. Т. Дьяченко. – Харьков, 1977. – С. 245–247.

Відомості про будівлю Харківського цирку, розташованого на

Червоношкільній набережній.

7. **Житницкий, А.** Право на свою тему // Совет. эстрада и цирк. – 1983. – № 12. – С. 14-15 : фот.

Роздуми на тему циркового репертуару.

8. **Житницкий, А.** Удивительный дар влюбленного сердца : Харьк. цирк сквозь призму времени, имен и судеб... / А. Житницкий, А. Куринная // Universitates. Наука и просвещение. – 2007. – № 1. – С. 74–81 : фот.

9. **Житницький, О. А.** Циркове мистецтво як складова частина української культури / О. А. Житницький, А. З. Житницький // Культура України : зб. ст. / Харк. держ. ін-т культури. – Харків, 1996. – Вип. 3. – С. 193–197.

Згадуються відомі циркові вистави.

10. **Искусство,** которое нельзя не любить : библиогр. указ. кн. к выст., посвящ. 60-летию совет. цирка / М-во культуры СССР; Гос. центр. театр. б-ка. – Москва, 1979. – 23 с.

11. **Історія** міста Харкова XX століття / [редкол.: Є. П. Кушнарьов та ін.]. – Харків : Фоліо; Золоті сторінки, 2004. – 686 с. – Із змісту : Циркове мистецтво у Харкові на початку XX ст. – С. 70–73. – Відомості про діяльність у Харківському цирку І. М. Бугримової, Г. Т. Петровського та Ф. Д. Яшинова. – С. 277–291. – Харківський цирк у повоєнне десятиріччя. – С 435–438. – Про відкриття нового приміщення цирку в 1974 р. та створення в Харкові Українського циркового колективу під керівництвом П. Н. Маяцького. – С. 511–526.

12. **Катрунова, Н.** Цирк, цирк, цирк... // Неизвестный Харьков / И. Можейко и др. – Харьков, 2006. – С. 118–121.

Загальні відомості з історії Харківського цирку: про власників та організаторів перших цирків міста Міссурі, Грікке, братів Нікітіних. Згадуються циркові артисти Енріко Труцці, Марта Сур, Ірина Бугримова, директор цирку Ф. Д. Яшинов.

13. **Колеватов, А.** Когда нам шестьдесят // Совет. эстрада и цирк. – 1979. – № 8. – С. 13 : фот.

Історія розвитку циркового мистецтва СРСР з часу підписання декрету «Про об'єднання театральної справи» 26 серпня 1919 р. Згадується робота Харківського філіалу Всесоюзної дирекції з підготовки нових номерів та атракціонів.

14. **Коломієць, Т. В.** Циркове мистецтво // Культура Харкова на

зламі століть : (кінець XIX – початок XX ст.) / Т. В. Коломієць, О. Н. Ярмиш. – Харків, 2003. – С. 177–183.

Про становлення циркового мистецтва у Харкові наприкінці XIX – на початку XX ст. Згадуються діячі цирку: брати Годфруа, брати Нікітіни, А. Саламонський, Г. Грікке, Г. Міссурі, В. К. Афанасьєв, родини Дурових, Труцці, Трипутіних, Сур, Лазаренко, архітектор В. В. Хрустальов.

15. **Крупа, Т. Н.** Цирк / Т. Н. Крупа, Е. В. Астахова // Харьков туристический : путеводитель-справ. – Харьков, 2008. – С. 127 : фот.

16. **Кузнецов, Е.** Цирк : происхождение, развитие, перспективы / Е. Кузнецов. – Москва, 1971. – 415 с. – Из содерж.: Харьковский цирк. – С. 142.

17. **Курінна, Г. В.** Деякі проблеми драматургії циркової вистави : від виникнення до сучасності // Проблеми взаємодії мистецтва, педагогіки та теорії і практики освіти : зб. наук. пр. – Харків, 2006. – Вип. 17. – С. 258–266.

18. **Курінна, Г. В.** Драматургія циркової вистави в контексті карнавально-сміхової культури: автореф. дис. … канд. мистецтвознавства / Г. В. Курінна; Харк. держ. акад. культури. – Харків, 2008. – 20 с. – У змісті: Про Харків як один з центрів циркового мистецтва України. – С. 3. – Бібліогр.: с. 15–17 (15 назв).

У додатках до дисертації є перелік документів із фондів Державного архіву Харківської області, що стосуються історії цирку.

19. **Курінна, Г. В.** Особливості карнавально-сміхових елементів драматургії циркової вистави // Культура України : зб. наук. пр. – Харків, 2006. – Вип. 17. – С. 248 – 254. – (Мистецтвознавство. Філософія).

20. **Кушнарьов, Є. П.** Місце, де цікаво всім // 100 кроків Харківською землею / Є. П. Кушнарьов. – Харків, 2004. – С. 36–38.

Загальні відомості про Харківський цирк.

21. **Левин, В.** А. Куда уехал цирк : стихи, переводы, загадки, сказки, песенки – веселые и грустные / В. Левин. – Харьков : Фолио, 2001. – 195 с. : ил.

У книзі харківського поета Вадима Левіна – вірш «Куда уехал цирк?», до якого композитор Володимир Бистряков написав музику. Пісню вперше виконав Валерій Леонт'єв.

22. **Маршрут** «Университетская горка» // Губерния. – 2011. – № 5. – С. 16 –22 : фот.

Екскурсійний маршрут знайомить з пам'ятками Харкова, у т. ч. з цирком.

23. **О музах**, музыке, музеях // Харьков – твой город : история и современность. Образование в Харькове. – Харьков, 2005. – С. 47–58 : фот.

З історії становлення цирку в Харкові.

24. **Огни** манежа : ст. о цирке / под ред. Ф. Бардиана. – Москва : Искусство, 1961. – 127 с. : фот. – Из содерж.: О Харьковском цирке. – С. 44.

25. **Парамонов, А.** Материалы к истории харьковского театра, 1780 – 1930 / А. Парамонов, В. Титарь. – Харьков, 2007. – 279 с. : фот. – Из содерж. : Развитие циркового искусства в Харькове. – С. 27, 38–39, 46, 49, 116, 125, 145–147, 168, 261–262, цвет. вкл. после текста.

26. **Развлекательная** культура России XVIII – XIX вв.: очерки истории и теории / РАН, Гос. ин-т искусствознания; ред.-сост. Е. В. Дуков. – Санкт-Петербург, 2000. – 520 с.

Відомості про місце циркових видовищ у розвагах населення.

27. **Советский** цирк, 1918 – 1938 : сборник / под. общ. ред. Е. Кузнецова. – Москва, 1936. – 317 с. : фот. – Из содерж. : Харьковский цирк. – С. 49, 51, 202.

28. **Советский** цирк, 1971 – 1975 / М-во культуры СССР. – Москва : Союзгосцирк, 1975. – 10 л. с обл.: ил.

Про розвиток циркового мистецтва в СРСР у 1971 – 1975 рр. Серед інших здобутків радянського цирку за п'ятиріччя – будівництво в Харкові нового приміщення для цирку.

29. **Харківщина** в мемуарах, щоденниках і подорожніх записках з XVIII ст. до сьогодення : бібліогр. покажч. / уклад.: Н. В. Аксьонова та ін. – Харків : ХНУ ім. В. Н. Каразіна, 2011. – 140 с. – Із змісту : про Харківський цирк. – С. 39, 70.

30. **Цирк** // Харьков : кн. для туристов. – Харьков, 1984. – С. 193–194.

31. **Цирк** : мален. энцикл. / авт.-сост.: А. Я. Шнеер, Р. Е. Славский; редкол.: Ю. А. Дмитриев (гл. ред.) и др. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Совет. энцикл., 1979. – 447 с.

32. **Щербаков, Н. С.** Харьковский цирк : фотоочерк / авт. текста Н. С. Щербаков; худож. Н. Ф. Протопопова; фото Ю. К. Рупина. – Харьков: Прапор, 1983. – 47 с. – Рез. парал. англ., нем., пол.

Розповідь про історію і сьогодення одного з найстаріших цирків

країни, на манежі якого починали свій творчий шлях зірки циркового мистецтва Ірина Бугримова, Еміль Кіо, Петро Маяцький, Валентин Філатов та інші.

1.2 Номер на «біс»! Самодіяльні циркові колективи

33. **Ушманов, Л.** Кружок юных жонглеров // Совет. цирк. – 1959. – № 4. – С. 16 : фот.

Артист Харківського цирку Савелій Вертейм надав допомогу в організації першого у Харкові кружка юних жонглерів при Будинку культури харчовиків.

34. **Ушманов, Л.** Школьный цирк // Совет. цирк. – 1959. – № 3. – С. 16.

Про створення цирку при Харківській школі-інтернаті № 4.

35. **Вертейм, С.** Студия «Велозаводовец» // Совет. эстрада и цирк. – 1969. – № 5. – С. 28.

Організація циркової групи при клубі Харківського велозаводу ім. Г. І. Петровського.

36. **Вертейм, С.** Цирк «Велозаводівець» // Вечір. Харків. – 1972. – 25 січ. – С. 3 : фотогр.

Самодіяльний цирк при Харківському велозаводі.

37. [**Цирк** «Велозаводовец»] // Крас. знамя. – 1979. – 8 июля.

38. **Вертейм С.** Заводський, народний [цирк] // Вечір. Харків. – 1988. – 8 черв.

Про цирковий колектив при Харківському велозаводі.

39. **Левенец, С.** Самодеятельный коллектив «Дружба» // Совет. эстрада и цирк. – 1980. – № 9. – С. 27.

Виступи артистів народного цирку Палацу культури залізничників Дніпропетровська у різних містах країни, в т. ч. у Харкові.

40. **Моргун, В.** Народный цирк велозаводцев // Совет. эстрада и цирк. – 1981. – № 4. – С. 25 : фот.

Про самодіяльний цирковий колектив Харківського велозаводу, який виступав на аренах Харківського та Київського цирків. На фото: народний артист СРСР Юрій Нікулін в гостях у самодіяльних артистів.

41. **Харківський** обласний палац дитячої та юнацької творчості : (до 75-річчя заснування) : бібліогр. покажч. / Харк. обл. палац дит. та юнац. творчості, ХДНБ ім. В Г. Короленка; уклад. О. М. Дмитрієва. –

Харків, 2010. – 56 с. – Із змісту : про дитячий цирк «Усмішка». – С. 42–44; про артиста Харківського цирку, керівника цирку «Усмішка» С. М. Вертейма. – С. 44, 45

2. Історія харківського цирку

2.1. *Парад-але: Ваш вихід, маестро Цирк!* Конкурентна боротьба за глядача до 1917 р.

42. **Частное** обозрение и описание частей города Харькова // Харьков. Его прошлое и настоящее в рисунках и описаниях : ист.-справ. путеводитель / сост. А. Н. Гусев. – Харьков, 1902. – С. 47–68.

Відомості про перші балагани на Миколаївській площі наприкінці XVIII ст., збудовані для театру та народних розваг.

43. **Парамонов, А. Ф.** Цирк / А. Ф. Парамонов // Материалы к энциклопедии «Старый Харьков» : заметки к ист.-справ. путеводителю А. Н. Гусева «Харьков. Его прошлое и настоящее». – 2006. – С. 106–110.

Історія становлення циркового мистецтва у Харкові: від бродячих комедіантів (кінець XVIII ст.) до стаціонарних цирків Грікке та Муссурі (початок XX ст.).

44. [**Городская** дума] // Юж. край. – 1881. – 28 июня.

На засіданні розглядалися питання про влаштування цирку на Павловській площі.

45. [**В Харьков** прибыл «придворный артист» Персидского шаха фокусник Роберт Ленц] // Юж. край. – 1891. – 8 марта

46. [**Представление** придворного фокусника шаха Персидского Роберта Ленца в драматическом театре] // Юж. край. – 1891. – 14 марта.

47. [**Сеанс** женщины-магнит мисс Анны Аббот в оперном театре] // Юж. край. – 1892. – 24, 29 дек.

48. [**Большие** сборы от представлений В. Дурова] // Юж. край. – 1893. – 24 авг.

49. [**Гастроли** артистов лилипутов маркизы Луизы и маркиза Вольге в Харькове] // Юж. край. – 1894. – 1 июля.

50. [**Сад** «Тиволи». Гастроли трупы лилипутов] // Харьк. губерн. ведомости. – 1895. – 11 авг.

51. **Дрессированные** рыбы // Юж. край. – 1895. – 8 апр.

У Харкові очікуються виступи американського імпресаріо Еприльсона.

52. **Приезд** Анатолия Дурова : [о гастролях в Харьк. цирке] // Юж. край. – 1895. – 15 июня, 23 июня.

53. [**Открыт** зверинец-цирк у Харьковского моста на период осенне-зимнего сезона] // Харьк. губерн. ведомости. – 1898. – 17 нояб.

54. [**Выступление** артистов цирка в саду «Бавария»] // Юж. край. – 1903. – 1 сент.

Збудоване тимчасове приміщення цирку. Добре виступають жонглери, дресирувальники, клоуни.

55. [**Выступление** фокусника Роберта Ленца] // Юж. край. – 1903. – 27 февр., 4 марта.

56. **К постройке** в Харькове цирка // Харьк. губерн. ведомости. – 1903. – 11 июля.

Клопотання пана Лаврова про дозвіл на будівництво цирку на Скобелевський площі. Місцева влада відмовила через те, що вже є цирк на Жандармській площі.

57. [**Выступление** артистов циркового жанра в саду «Тиволи»] // Утро. – 1907. – 20 июля (№ 193). – С. 3.

Виступ клоуна Р. Рібо із дресированими тваринами та гімнастів Пішель і Скаллі.

58. **«Тиволи»** : [сад] // Утро. – 1911. – 4 июня (№ 1362). – (Театр и искусство).

Виступ гімнастів братів Оваро у новій програмі.

59. [**Артисты** увеселительного жанра в саду «Тиволи] // Утро. – 1911. – 26 мая.

Виступ еквілібриста Ількетта.

60. **Николаев, В.** Тараканий театр // Совет. цирк. – 1960. – № 7. – С. 31 : ил.

Про гастролі у Харкові в 1911 р. відомого факіра, ілюзіоніста Д. І. Лонго з атракціоном «Театр дресированих тарганів».

61. [**Сообщение** о гастролях цирка под руководством А. Дурова] // Утро. – 1913. – 3 июля.

Цирк Годфруа

62. [**В Харьков** приехал цирк Годфруа] // Юж. край. – 1882. – 27 марта.

У трупі працюють 120 акторів, утримується 64 коня. Приміщення цирку будується на Павловській площі.

63. **Цирк** Годфруа // Юж. край. – 1882. – 20, 25, 27 июля.

Розпочато вистави у новому приміщенні.

64. **[Работа** в Харькове двух цирков-конкурентов: Саламонского и г-на Годфру**а]** // Харьк. губерн. ведомости. – 1882. – 3 авг.

65. [**Цирк**] // Юж. край. – 1886. – 2 фев.

Відбувся бенефіс трупи наїзників Годфруа.

66. [**Цирк** Годфруа] // Журн. очеред. собр. Харьк. гор. думы. – 1886. – № 23 (23 апр.). – С. 260.

Годфруа відмовлено в проханні про поновлення оренди місця під цирк.

67. [**Цирк** Годфруа] // Юж. край. – 1886. – 25 июня.

Знесення будівлі цирку на Лопанській набережній.

Цирк Грікке

68. **Цирк** Грикке : [о гастролях А. Дурова] // Будущее. – 1906. – 25 февр.

69. **Театр-цирк** Грикке: : [спектакль с участием артистов Нечаева, Решимова] // Харьк. губерн. ведомости. – 1907. – 5 дек.

70. **Театр** Грикке : [бенефис артиста В. Н. Барского в спектакле по пьесе Г. Гё «Казань»] : театр и музыка // Харьк. губерн. ведомости. – 1907. – 16 дек.

71. **Каменный** цирк Грикке // Харьков : ретроальбом. – 2008. – С. 48.

Приміщення споруджене в 1908 р. на Жандармській площі харківським купцем Генріхом Грікке.

72. **В цирке** Грикке // Харьк. губерн. ведомости. – 1909. – 8 сент.

Виступ японських артистів під керівництвом С. І. Морозенка.

Цирк Муссурі
(інше написання: Міссурі)

73. **Дьяченко, Н. Т.** Улица Карла Маркса / Н. Т. Дьяченко // Улицы и площади Харькова. – 1974. – С. 113–121.

Відомості про цирк-театр Муссурі.

74. **Можейко, И.** Цирк – и не только... / И. Можейко // Харьков: пульс прошлого : ист. очерки. – 2012. – С. 212–216.

Історія Харківського цирку. Інформація про будівлю цирку-театру Муссурі, в якій відбувалися циркові вистави у 1909 –1917 рр.

75. [**Открытие** цирка-театра Миссури на углу Благовещенской и Дмитриевской улиц] : театр и музыка // Харьк. губерн. ведомости. – 1909. – 8, 12 марта.

76. **Былое** величие старого театра // Время регионов Харьковщины. – 2012. – №39. – С. 15 : фот.

Історія приміщення колишнього цирку Міссурі на вулиці Карла Маркса, збудоване у 1909 р., у 1929 р. передане театру музичної комедії.

77. **Цирк** Миссури : открытие [междунар.] чемпионата фр. борьбы; представление опер. спектаклей [под рук. артиста Д. Южина] // Харьк. губерн. ведомости. – 1912. – 4, 29 окт.

78. **Беженцы** в цирке Миссури **:** [в здании цирка находится 1338 беженцев] // Харьк. губерн. ведомости. – 1915. – 9 авг.

Цирк Нікітіних

79. **Дмитриев, Ю. А.** Цирк в России: от истоков до 1917 года / Ю. А. Дмитриев. – Москва : Искусство, 1977. – 415 с.: ил.

Відомості про заснування А. О. Нікітіним цирку в Харкові та виступи в місті знаменитих труп під керівництвом Р. Труцці, В. К. Афанасьєва, Г. Грікке.

80. **Кузнецов, Е.** Цирк: происхождение, развитие, перспективы / Е. Кузнецов. – Москва : Искусство, 1971. – 415 с., ил.

Серед інших відомостей – заснування цирку братами Нікітіними та виступ трупи Труцці в Харкові у 1980 – 90-х роках.

81. **Лебедев, И. В.** Люди, которые улыбаются / И. В. Лебедев // Пламя. – 1925. – № 20. – С. 12–14 : фот.

Про становлення циркового мистецтва в Російській імперії.

Відомості про перших директорів цирків, серед яких – брати Нікітіни, які організували один з перших цирків у Харкові.

82. **Славский, Р. Е.** Братья Никитины / Р. Е. Славский. – Москва : Искусство, 1987. – 272 с., [24] л. ил. – Из содерж.: О конкуренции за право гастролей в Харькове между частными цирковыми коллективами. – С. 121, 133–140; О ходатайстве г. Годфруа в Харьковскую городскую думу о предоставлении ему места на Жандармской площади под постройку цирка. – С. 139; О травме, полученной сыном А. Никитина сальто-морталистом на лошади во время выступления на арене харьковского цирка. – С. 162–163; О цирковых сооружениях А. Никитина в ряде городов страны, в т. ч. и в Харькове. – С. 209; Харьковский цирк Никитиных: [фото]. – С. [41].

83. [**Об организации** цирком Никитиных и цирком Сура любительских скачек на Михайловской площади и в районе Ветеринарного института] // Харьк. губерн. ведомости. – 1888. – 7, 15 июня.

84. [**В русском** цирке братьев Никитиных] // Юж. край. – 1889. – 23 сент.

*Про перший виступ у Харкові відомого клоуна й дресирувальника **В. Дурова.***

85. [**В Русском** цирке братьев Никитиных] // Юж. край. – 1889. – 7 окт.

Виступ дресирувальниці хижаків місс Зенеде і клоуна В. Дурова.

86. [**Цирк** Никитина] // Журн. очеред. собр. Харьк. гор. думы. – 1889. – № 47 (1 дек.). – С. 603–604.

Про дозвіл А. О. Нікітіну на будівництво цирку-театру на Жандармській площі.

87. [**Цирк** Никитина] // Журн. очеред. собр. Харьк. гор. думы. – 1891. – № 2 (18 янв.). – С. 12–14.

Рішення про передачу А. О. Нікітіну ділянки землі на Жандармській площі для влаштування дерев`яного цирку та продаж йому старої будівлі цирку.

88. [**Городской** думой утверждено строительство деревянного цирка Никитиных] // Юж. край. – 1891. – 17 февр.

89. [**Владелец** цирка Никитиных подал в городскую управу проект нового каменного здания цирка] // Юж. край. – 1892. – 18 июня.

Цирк на 2000 місць планується збудувати на Жандармській площі. Його вартість оцінюється у 80 тис. руб.

90. [**Известный** директор цирка А. А. Никитин находится в Харькове с целью добиться разрешения построить цирк на Жандармской площади] // Юж. край. – 1892. – 24 нояб.

91. [**Разрешено** строительство цирка на Жандармской площади] // Юж. край. – 1892. – 29 нояб.

На місці цирку Саламонського буде споруджено стаціонарний цирк Нікітіна.

92. **Цирк** Никитина // Юж. край. – 1894. – 29 авг.

На Жандармській площі закінчується спорудження цирку.

93. **Цирк** Никитиных // Юж. край. – 1894. – 19 сент.

Про першу виставу, яка складалася з трьох частин.

94. [**Малороссийское** театральное товарищество под управлением Клименко будет выступать в зимнем сезоне в Харькове в помещении цирка Никитина] // Юж. край. – 1894. – 19 нояб.

Наводиться склад трупи.

95. **Малорусский** театр : [спектакли в цирке Никитиных] // Юж. край. – 1894. – 13 дек. – Подпись: В. П. К.

96. [**Спектакль** малороссийской трупы в театре-цирке Никитиных] // Юж. край. – 1894. – 31 дек.

Драма К. І. Ванченко за мотивами повісті М. Гоголя «Тарас Бульба». У головних ролях М. Кропивницький, Д. Гайдамака, О. Вукотич.

97. **Цирк** братьев Никитиных // Юж. край. – 1895. – 6 окт.

Особливим успіхом користуються акробатки Омес, гімнастки сестри Кристенсен. Виступають чудово видресировані коні.

98. **Цирк** братьев Никитиных // Юж. край. – 1895. – 17 окт.

Виступи акробатів, наїзників, жонглерів, музичні клоунів.

99. **Цирк** братьев Никитиных // Юж. край. – 1895. – 21, 24 окт.

Виступив дресирувальник тварин В. Дуров.

100. [**Товарищество** русско-малорусских артистов под управлением П. К. Саксаганского] // Юж. край. – 1895. – 5 нояб.

Гастролі в цирку братів Нікітіних розпочато постановкою п’єси І. Карпенка-Карого «Безталанна».

101. [**Спектакли** братьев Адельгейм в цирке Никитиных] // Юж. край. – 1895. – 3 дек.

Трагедія К. Гуцкова «Уріель Акоста» з Р. Адельгеймом у головній ролі.

102. **Обозрение** местных театров за 1896 год // Юж. край. – 1897. – 6 янв.

Серед харківських театрів названо театр-цирк братів Нікітіних.

103. [**Спектакли** товарищества малороссов под управлением Захаренко проходят в цирке Никитина] // Харьк. губерн. ведомости. – 1897. – 11, 16 янв.

104. [**Выступление** товарищества малорусских артистов под управлением Г. И. Деркача в цирке-театре братьев Никитиных] // Юж. край. – 1897. – 18 фев.

105. **Вокально-музыкальные** вечера // Юж. край. – 1897. – 22 марта.

У цирку братів Нікітіних. Кошти передано на благодійні цілі.

106. [**Гастроли** товарищества малорусских артистов под руководством П. Саксаганского в цирке Никитиных] // Харьк. губерн. ведомости. – 1897. – 13 апреля; 3 мая; 15 июня.

107. **Спектакль** [любителей драматического искусства] // Юж. край. – 1897. – 19 авг.

У приміщенні цирку братів Нікітіних відбулася вистава за п'єсою М. Старицького і Б. Безбрежного «За друга». Зібрано 500 р.

108. **В цирке** братьев Никитиных // Юж. край. – 1897. – 15 дек.

Бенефіс музичних клоунів Джеретті.

109. [**Гастроли** товарищества русско-малорусских артистов под управлением К. Мирославского в театре-цирке братьев Никитиных : постановка оперетты по пьесе М. Старицкого «Ой не ходи, Грицю, та й на вечорниці»] : театр и музыка // Харьк. губерн. ведомости. – 1898. – 8, 11 февр.

110. [**Цирк** Никитина] // Журн. очеред. собр. Харьк. гор. думы. – 1898. – № 8 (30 марта). – С. 126–129.

Рішення про подовження терміну оренди місця, яке займає цирк Нікітіна на Жандармській площі.

111. [**Гастроли** русско-малороссийских артистов в Харькове] : театр и музыка // Харьк. губерн. ведомости. – 1898. – 14 апр.

Протягом тижня виступали дві трупи: під керівництвом Разумовського на сцені в саду «Баварія» та під керівництвом В. Захаренка за участю коміка І. Загорського на сцені цирку братів Нікітіних.

112. [**Выступление** артистов цирка братьев Никитиных в здании на Жандармской площади] // Харьк. губерн. ведомости. – 1898. – 14, 25 окт.

113. [**Драма** М. П. Старицкого «Богдан Хмельницкий» в театре-цирке Никитиных. В ролях: Заньковецкая, Решетникова, Дорошенко,

Науменко] // Юж. край. – 1899. – 31 янв.

114. [**Гастроли** цирка Никитиных] // Юж. край. – 1902. – 28 сент.

Виступ повітряних гімнастів братів Пуппе, жокея Орлова, акробатів Распіні, клоунів Козлова, Аличерова, Бернадо.

115. [**Цирк** Никитина] // Журн. очеред. собр. Харьк. гор. думы. – 1902. – № 21 (2 дек.). – С. 480–485.

Рішення задовольнити заяву А. О. Нікітіна про продовження контракту на оренду місця під цирк на п'ять років.

116. [**Цирк** Никитина] // Журн. очеред. собр. Харьк. гор. думы. – 1902. – № 22 (3 дек.). – С. 491–495.

За подачею гласного Д. І. Багалія на спільній нараді Міської управи та Фінансової комісії прийнято рішення переглянути питання про передачу А. О. Нікітіну в оренду ділянки міської землі під цирк.

117. [**Представление** в цирке братьев Никитиных] // Юж. край. – 1903. – 17, 23 сент.

У програмі багато нових номерів. Звертають на себе увагу гімнастки сестри Маріанос, повітряна гімнастка Ерно, клоуни, номери з конями, балет під керівництвом балетмейстера Г. Франкі.

118. [**Цирк** братьев Никитиных] // Юж. край. – 1903. – 30 окт.

Відбувся бенефіс братів Нікітіних.

119. [**Цирк** Никитиных] // Юж. край. – 1903. – 1 нояб.

Відбулася вистава трупи повітряного балету, запрошеної з Берліна.

120. [**Цирк**] // Юж. край. – 1903. – 23 нояб.

У цирку Нікітіних виступають дресирувальник звірів А. Л. Дуров, його син Жако-Ліно, гімнастка Ерно, жонглер Нікітін.

121. [**Цирк** братьев Никитиных] // Юж. край. – 1904. – 20 окт.

Програма насичена та різноманітна. Вдало виступають тріо Арі, музичні ексцентрики Фред та Леоні, акробати Гаррісон.

122. [**Бенефис** клоуна-дрессировщика Владимира Дурова в цирке братьев Никитиных] // Юж. край. – 1904. – 8 нояб.

123. **Цирк** братьев Никитиных : [бенефис директора цирка А. А. Никитина] // Харьк. губерн. ведомости. – 1906. – 11 февр.

124. **Цирк** братьев Никитиных : [выступление дрессировщика П. А. Никитина, клоуна В. Дурова, акробаток Ван Дер Вальд, Паули] // Харьк. губерн. ведомости. – 1906. – 22, 28 февр.

Цирк Сура

125. **Выступление** В. Дурова в цирке Сура // Юж. край. – 1893. – 18 авг.

126. [**Строительство** открытого цирка в саду Коммерческого клуба] // Юж. край. – 1888. – 30 марта.

Антрепренер цирку – відомий гімнаст і наїзник Сур.

127. [**Представления** цирка Э. Сур в саду Коммерческого клуба] // Юж. край. – 1888. – 20 авг.

128. [**Цирк** в Харькове] // Юж. край. – 1890. – 3 янв.

Власник цирка Сур звернувся в управу з пропозицією щодо будівництва кам'яного цирку на Жандармській площі та вимощення власним коштом прилеглої частини площі.

129. [**Содержатель** цирка **Э. Сур** обратился в Харьковскую городскую управу с просьбой выделить место на Жандармской площади для постройки каменного цирка] // Юж. край. – 1891. – 26 янв.

130. [**Цирк** Сура] // Журн. очеред. собр. Харьк. гор. думы. – 1891. – № 4 (15 февр.). – С. 39.

Відмова на прохання Сура про будівлю кам'яного цирку на Жандармській площі.

131. [**Первое** представление цирка Э. Сура в Харькове] // Юж. край. – 1892. – 24 мая.

У програмі наїзники, клоуни, дресировані коні й собаки.

132. [**Начинаются** представления в театре Сура] // Юж. край. – 1893. – 17, 20 июля.

133. [**Бенефис** Ольги Сур в цирке Сура] // Юж. край. – 1893. – 11 авг.

134. [**Дирекция** цирка Сура пригласила знаменитого Дурова] // Юж. край. – 1893. – 12 авг.

135. [**Выступление** Лаврова в цирке Сура] // Юж. край. – 1893. – 15 авг.

136. [**Гастроли** клоуна В. Дурова в харьковском цирке Сура] // Харьк. губерн. ведомости. – 1893. – 19 авг.

137. [**Бенефис** клоуна В. Дурова в цирке Сура] // Юж. край. – 1893. – 3 сент.

138. [**Цирк** Сура] // Юж. край. – 1894. – 16 июня.

Трупа має відмінний склад: виступають дресирувальники, наїзники,

акробати, клоуни.

139. **Цирк** Р. Сур // Юж. край. – 1895. – 11 апр.

Розпочато вистави. Успіхом користуються виступи гімнастів Амеріго, дресирувальника слонів Томсона.

140. **Ясновидение** // Юж. край. – 1895. – 1 июня.

У цирку Сура проходять сеанси відгадування предметів «професора» Крепса з донькою.

Цирк Труцци

141. [**Гастроли** цирка М. Труцци в Харькове] // Юж. край. – 1891. – 17 мая.

142. [**Цирк** М. Труцци] // Юж. край. – 1891. – 4 июня.

Прем'єра пантоміми «Цирк під водою».

143. **Цирк** Труцци // Юж. край. – 1897. – 15 мая.

Трупа виступає в приміщенні цирку в саду «Баварія».

144. **Цирк** Труцци : [один из лучших цирков России сейчас гастролирует в Харькове. Состоялся бенефис клоуна Вяльшина] // Юж. край. – 1897. – 30 мая.

145. [**Водяные** пантомимы на арене цирка Труцци при саде «Бавария»] // Харьк. губерн. ведомости. – 1897. – 5, 8, 14 июня.

146. **Цирк** Труцци : [премьера вод. пантомимы «Ночь в Венеции»] // Юж. край. – 1897. – 13, 15 июня.

Цирк Чинізеллі

147. [**В Харьков** прибыл петербургский цирк Э. Чинизелли] // Юж. край. – 1892. – 2 мая.

Приміщення для цирку збудоване на Михайлівській площі.

148. [**Открытие** гастролей цирка Э. Чинизелли в Харькове] // Юж. край. – 1892. – 6 мая.

У програмі виступи акробатів, клоунів, гімнастів, дресированих коней.

149. [**В цирке** Чинизелли] // Юж. край. – 1892. – 4 июня.

Перша вистава водної пантоміми «Цирк під водою».

150. [**Цирк** Чинизелли] // Юж. край. – 1892. – 20 июня.

Прем'єра пантоміми «Казкова лялька». Дебют жонглера й

еквілібриста Р. Альфонсо.

151. **Цирк** А. Чинизелли : театр и музыка // Харьк. губерн. ведомости. – 1912. – 2 дек.

У програм кінні атракціони Чінізеллі, номери коміка і дресирувальника Ц. Аррігоні, акробатів братів Лекось, музичних ексцентриків Петроковських.

Інші циркові трупи

152. Открытие цирка **М. Герцога** // Юж. край. – 1899. – 8 мая.

Перша вистава відбулася в саду «Баварія». Серед артистів – відомий дресирувальник А. Л. Дуров.

153. [Первое представление нового цирка **Дукандера** в Харькове: выступление артистов Адольфа, Нордини, Крамера, Петрицио, Никита] // Харьк. губерн. ведомости. – 1898. – 12 июня.

154. Цирк **Н. Лар** // Юж. край. – 1904. – 1, 5, 10 авг.

У цирку проводяться турніри з боротьби, у яких беруть участь Кара-Замунов, Ягіндорф, Циганевич-Збишко, Море Янковський, Міллер, Квасовський. У виставах виступають наїзники Леон та Дейзі, клоун Алпєров, дресировані коні під керівництвом Н. Лар.

155. Цирк **Никольского** : [гастроли в Харькове] // Харьк. губерн. ведомости. – 1908. – 11 мая.

156. [Городская дума] // Юж. край. – 1881. – 4 дек.

*Розглядалося прохання болгарського підданого Стефана Батецуль та керуючого московським цирком **А. Саламонського** про відведення місця на Михайлівській площі для дерев'яного цирку.*

157. Цирк **А. Саламонского** // Юж. край. – 1882. – 2 авг.

31 липня розпочалися вистави у новому приміщенні на Жандармській площі. У трупі 250 артистів, 140 коней. Глядацьких місць –3000.

158. Цирк **Саламонского** // Юж. край. – 1882. – 9 авг.

Перша вистава пантоміми «Роберт і Бертран». У головних ролях артисти Герттер і Танті.

159. [Цирк **Саламонского** в Харькове] // Юж. край. – 1890. – 23 мая.

160. [Новый цирк **Франка** открылся в Харьковском саду «Бавария»] // Харьк. губерн. ведомости. – 1899. – 10 сент.

161. Цирк Франка : [бенефис клоуна Рибо в цирке **В. Франка** при

саде «Бавария»] // Юж. край. – 1899. – 19 сент.

162. [Выступление цирка **Фюрера** в саду «Тиволи»] // Юж. край. – 1890. – 3 мая.

163. [Выступление артистов цирка **Фюрера** и цирка **Саламонского** в Харькове] // Харьк. губерн. ведомости. – 1890. – 7 июня.

164. [Цирковая труппа **братьев Шварц**] // Юж. край. – 1888. – 8 марта.

До складу трупи входять пародисти, акробати, танцівники.

2.2 Державний цирк

2.2.1 Часи радянської влади 1917 – 1929 рр.

165. **Кузнецов, Е.** Арена и люди советского цирка: ист. очерки, 1917–1946 / Е. Кузнецов; предисл. В. Дурова. – Ленинград; Москва : Искусство, 1947. – 228 с.: ил.

Аналізуючи етапи розвитку радянського цирку, автор зупиняється на роботі цирків у містах держави, зокрема в Харкові: це поява в 1927 р. державного цирку в першій столиці, поповнення труп цирку молодими майстрами фізичної культури і спорту (1929–39 рр.), закриття цирку в роки війни та відродження циркового мистецтва в місті у повоєнні роки.

166. **Черненко, И.** Здравствуй, цирк! / И. Черненко. – Москва : Молодая гвардия, 1968. – 159 с. – Из содерж.: Свадьба знаменитого жонглера Энрико Растелли в Харьковском цирке. – С. 103.

167. **Ширай, А.** Перелистывая старые афиши / А. Ширай // Совет. цирк. – 1957. – № 3. – С. 28–30 : ил.

Спогади артиста цирку, еквілібриста, режисера, конструктора циркової апаратури Олександра Ширая про виступи у Харкові у 1922 р. Разом з ним у номері були задіяні Марія Ширай та Віктор Островський.

168. **Венгеров, В.** Цирк : [о гастролях в Харькове клоуна Виталия Лазаренко] / В. Венгеров // Театр, литература, музыка, балет, графика, живопись, кино. – 1922. – № 11. – С. 9–10.

169. **Открытие** цирка // Пролетарий. – 1923. – 23 окт. – С. 4.

Про відкриття 20 жовтня 1923 р. нового приміщення цирку. Програма складається головним чином зі спортивних номерів. Виступають Есмеральдо, сестри-гімнастки Окіас, еквілібристка на жердині Колібрі, маніпулятор Чандагай, тріо гладіаторів Ширай, комічні акробати Сальтонс та сатиричні коміки Флоренс і Макс.

170. **Анчаров, Г.** Сад Основянского рабочего клуба / Г. Анчаров // Харьк. пролетарий. – 1924. – 14 авг.

Протягом літа у саду проходили циркові вистави за участю професійних акторів. Публіка добре сприймала виступи четвірки Міткус та акробатки – «барышни на трапеции». Репертуар клоунів застарілий.

171. **Театр** б[ывший] Муссури. Радио-корабль. Конькобежцы на льду // Харьк. пролетарий. – 1924. – 28 авг. – Подпись Ал. Г.

У приміщенні театру-цирку капітан Джефріс демонстрував модель пароплава на радіоуправлінні. Другим номером програми виступали ковзаняри на льоду – дует Янчик.

172. **Анчаров, Г.** Краснозаводский цирк / Г. Анчаров // Харьк. пролетарий. – 1924. – 2 сент.

У заключній програмі сезону беруть участь дресирувальник ведмедів Гладільщиков, куплетисти Ед і Вар та інші.

173. **Порядок** управления театрами // Харьк. пролетарий. – 1924. – 4 сент.

Про передачу деяких театрів і цирку у підпорядкування губполітпросвіті.

174. **Цирк** б[ывший] Грикке // Харьк. пролетарий. – 1924. – 9 сент. – Подпись Г. В.

Після літнього сезону цирк під керівництвом Нікітіних переїхав з Червонозаводського парку в інше приміщення. Кращий номер – виступ жонглера Нікітіна на коні.

175. **Государственный** цирк // Харьк. пролетарий. – 1924. – 18 сент. – С. 4.

Про відкриття 16 вересня Державного цирку у відремонтованому приміщенні колишнього цирку Грікке. Виступили музичні ексцентрики Гріньє, дресирувальник ведмедів Едвардс, еквілібрист Антоніо, жонглери Кнок та інші.

176. **Государственный** цирк // Комуніст. – 1924. – 19 верес. – С. 3.

Про першу виставу в цирку Грікке після реставрації. Виступають сатирики Гріньє, гімнасти Буртонс і Кларк, жонглери Кнок, дресировані ведмеді Едвардс.

177. **В Новом** театре. «Цирк под водой» // Харьк. пролетарий. – 1924. – 31 окт.

Про пародію на циркові вистави, яку підготувала трупа Нового театру. Режисер Вольський.

178. **Ширай, А.** Дядя Ваня // Совет. цирк. – 1960. – № 12. – С. 18–21 : фот.

Епізод з Міжнародного чемпіонату з боротьби, який проходив у 1924 р. у Харківському цирку за участю атлета І. Піддубного.

179. **Данкман, А. М.** Центральное управление государственными цирками // Цирк. – 1925. – № 1. – С. 5–7.

Про організацію при Управлінні державними академічними театрами Центрального управління державними цирками та про включення Харківського цирку до Об’єднання державних цирків РРФСР і УСРР.

180. **Гастроли** Бим-Бом // Цирк. – 1925. – № 7. – С. 15. – (Хроника цирка).

Критика виступів клоунів-сатириків Бім-Бом у Харківському драматичному театрі.

181. **Краснозаводской** цирк // Харьк. пролетарий. – 1926. – 7 июня. – С. 4. – Подпись Анч.

Цирк нещодавно збагатився стайнею Манжеллі (він же Дізендорф). У програмі останнього тижня виступали трупа верхових наїзників Дізендорфа, ковбої Бутонс (вони ж Марне), акробати Роммерс, універсальні віртуози Юрови, музичні сатирики Гріньє, музичні ексцентрики Конвальді, клоун Рудий, а також «людина-акваріум» Алі-Грам, який ковтає понад 30 стаканів води та виштовхує її фонтаном назад.

182. **Гастроли** Дурова // Харьк. пролетарий. – 1927. – 15 июля.

183. **Бродский, Б.** Тридцать лет Одесского цирка / Б. Бродский // Цирк. – 1927. – № 9. – С. 3.

Згадується колишній клоун Роберт Баланотті, який у 1920 роках був балетмейстером Харківського оперного театру.

184. [**В Краснозаводском** цирке] // Цирк. – 1927. – № 14. – С. 19.

У цирку під керівництвом Джиованні працює конюшня на 19 коней Центрального управління державними цирками. Цирк вміщує понад 2000 глядачів. Білети коштують від 30 копійок до 1 р. 60 к.

185. [**В Харькове** в цирке Золло] // Цирк. – 1927. – № 14. – С. 19.

Під час виступу повітряних акробатів згасло світло, але артист зумів у темряві ухопитися за трапецію.

186. [**Программа** гастрольного сезона в харьковском Краснозаводском цирке] // Цирк. – 1927. – № 14. – С. 19.

187. [**Харьковский** театр «Тиволи»] // Цирк. – 1927. – № 16/17. –

С. 20.

Влітку в театрі показувалися виключно естрадні та циркові номери, які мали великий успіх. Конферансьє Амурський.

188. [**Ремонт** Харьковского цирка] // Цирк. – 1927. – № 18. – С. 14.

Ремонт у приміщенні цирку (колишнього Грікке). Будівля багато років була зайнята під український театр. У 1927 р. в Харкові буде відкрито Державний цирк.

189. **Організація** цирку в Харкові // Комуніст. – 1927. – 30 жовт. – С. 5.

Московське управління державних цирків дістало в оренду приміщення колишнього цирку Грікке. Проведений капітальний ремонт, виробничим планом передбачено скласти програму Харківського цирку відповідно до цирків Москви й Ленінграда. Незабаром у Харківському цирку розпочнеться перший сезон. Планується показати світовий атракціон з Німеччини, іспанських музичних клоунів Барасета, 12 акробатів, універсальних еквілібристів, нових коней Джіовані.

190. **Данкман, А. М.** Перспективы циркового сезона : беседа с управляющим Госцирками А. М. Данкманом // Цирк. – 1927. – № 16/17. – С. 5 : фот.

Про розширення мережі державних цирків, яка має охопити цирки кількох міст, серед яких Харків.

191. **Харьковский** Государственный цирк : [анонс программы сезона] // Цирк. – 1927. – № 21. –на обл.

192. **Харьковский** Госцирк : [программа открытия, 10 нояб. 1927 г.] // Цирк. – 1927. – № 19. –на обл.

193. **Фогель, С. А.** Харьковский Госцирк готовится к сезону : беседа с уполномоченным Госцирка С. А. Фогелем // Харьк. пролетарий. – 1928. – 11 сент. – С. 4.

Про підготовку до нового сезону. Відкриття планується на початок листопада. До цього часу буде закінчено ремонт, отримано замовлені за кордоном прожектори для освітлення французького типу, збільшено стайні. Зплановано гастролі відомого наїзника Олександра Чинізеллі, дресирувальника Володимира Дурова, буде представлено атракціон з демонстрацією надлюдської сили волі Альба, який може писати одночасно двома руками, а також індійські слони та бенгальські тигри.

194. **Маньківський, В.** Мистецтво точних рухів // Робітн. газ. Пролетар. – 1928. – 10 листоп. – С. 8.

На манежі Харківського цирку виступають акробати на конях Чинізеллі та жонглер на конях Віторіо Фероні, клоун «Чарлі Чаплін».

195. **Нужно ли** в цирке ломать шею? // Цирк и эстрада. – 1928. – № 7. – С. 1.

Про незадовільний стан охорони праці в циркових установах. У Харківському цирку акробати скаржаться на непридатність сітки, над якою виконуються трюки.

196. **Состав** циркового треста : [в т. ч. Харьк. гос. цирк : объявление] // Цирк и эстрада. – 1928. – № 13. – 3-я с. обл.

197. **Цирки** Центрального Управления Госцирками : [в т. ч. Харьк. гос. цирк] // Цирк и эстрада. – 1929. – № 1. – С. 16.

198. **Столиця** на порозі зимового сезону // Рад. театр. – 1929. – № 2/3. – С. 57–60.

Про готовність Харківського цирку до нового сезону в приміщенні театру Грікке.

199. **Славетна** спадщина : [про гастролі В. Дурова у Харківському цирку] // Робітн. газ. Пролетар. – 1929. – 30 берез.

200. **Держцирк** // Рад. театр. – 1929. – № 4/5. – С. 83.

Аналіз роботи Харківського цирку. Рекомендується українізувати мовну частину циркових вистав.

201. **Цейтлин, Б.** Цирки на Украине. Харьков // Цирк и эстрада. – 1929. – № 5. – С. 13.

У Харківському цирку велика кількість глядачів, але незадовільні технічне забезпечення та стан приміщення. Згадуються гастрольні виступи дресирувальника Володимира Дурова.

202. **Нарбут, А.** Сезон южной группы госцирков. Харьков // Цирк и эстрада. – 1929. – № 8. – С. 2.

Аналіз роботи Харківського цирку в сезоні 1928/1929 рр. Відзначено винятковий успіх циркових програм та зацікавленість глядачів.

203. **По поводу** заметки в «Цирке и эстраде» № 4 об антисемитизме в Харьковском Госцирке // Цирк и эстрада. – 1929. – № 8. – С. 10.

204. **Итоги** и перспективы деятельности госцирков // Цирк и эстрада. – 1929. – № 12. – С. 2.

Про включення Харківського цирку до мережі державних циркових установ та оснащення його обладнанням для пантомім.

205. **Летние** сады // Цирк и эстрада. – 1929. – № 12. – С. 14.

Про циркові вистави у Профспілковому саду Харкова влітку 1929 р.

206. [**Конференция** рабочего зрителя в харьковском Госцирке : анонс] // Цирк и эстрада. – 1929. – № 13. – С. 14.

207. **Пятилетка** госцирков // Цирк и эстрада. – 1929. – № 10. – С. 12.

Про включення Харківського цирку до мережі державних.

208. **Добрускин, М.** Как живет и работает Харьковский госцирк // Цирк и эстрада. – 1930. – № 7. – С. 15.

Аналіз циркових сезонів 1927/1928 та 1929/1930 рр.

1930 – 1940 роки

209. **Логвинов, В.** Первые десятилетия // Всречи с цирковым прошлым. – Москва, 1990. – С. 142–157.

Діяльність працівників Управління держцирками в 1930-ті роки з налагодження циркової діяльності в містах СРСР, зокрема в Харкові. Відомості про відвідування Харківського цирку секретарем ЦК ВКП(б) України П. П. Постишевим.

210. **Булаховская, Ю.** Гости из цирка // «Тайны» Валковского дома» : докум. повествование о «малой родине» / Ю. Булаховская. – 2002. – С. 79–80.

Під час гастролей по містах України (приблизно 1930-ті роки), переїжджаючи на вантажівках з Києва у Харків, артисти Московського цирку були вимушені зробити зупинку у Валках. Місцеві жителі надали допомогу дресирувальнику, який занедужав у дорозі.

211. **Вертейм, С.** Дядя Боря : из истории Харьк. цирка // Гор. газ. – 1997. – 9 окт. – С. 25.

Про уніформіста Харківського цирку Бориса Костюченка (1930-ті роки), який перед кожною виставою з власної ініціативи власноруч прикрашав манеж візерунками з кольорової тирси.

212. **Вертейм, С.** Жизнь моя цирк. Цветы на арене // Панорама. – 1995. – № 10 : фот.

Про уніформіста Харківського цирку Бориса Костюченка.

213. **Кох, М. Б.** Гордая поступь : интервью с артистами цирка М. Б. Кох, З. Б. Кох, К. Б. Кох / беседу вел Е. Гортинский // Совет. эстрада и цирк. – 1977. – № 11. – С. 10–12.

Спогади артистів цирку про свій творчий шлях, починаючи з 1930-х років, коли при деяких цирках відкривалися вечірні загальноосвітні школи, в

т.ч. при Харківському цирку.

214. **Еловских, Л.** Под куполом цирка / Л. Еловских. – Днепропетровск : Лира, 2005. – 167 с.: ил. – Из содерж.: Помощь Остапа Вишни цирку в подборе и создании репертуара. – С. 6; Переход репертуара цирка на украинский язык. – С. 7–8.

215. **Харківський** Держцирк : хроніка // Рад. театр. – 1930. – № 3/5. – С. 130–131.

Про гастролі вітчизняних артистів у зимовий період.

216. [**Кабинет** эстрады в Харькове] // Цирк и эстрада. – 1930. – № 6. – С. 14. – Подпись Z.

Завдання Кабінету естради – підвищення кваліфікації працівників естради та цирку.

217. **Рабочие** полдни // Цирк и эстрада. – 1930. – № 7. – С. 3 : фот.

Про виступи аристів держцирків на підприємствах. На фото: артисти Харківського держцирку брати Кольпетті на робочій перерві в складальному цеху ХПЗ.

218. **Проверка** хода соцсоревнования // Цирк и эстрада. – 1930. – № 8. – С. 2–3.

Про хід соціалістичного змагання між Харківським та Московськими держцирками.

219. **Харківський** цирк : хроніка // Рад. театр. – 1931. – № 1/2. – С. 97.

Критика застарілого репертуару.

220. **Естрада** влітку : хроніка // Рад. театр. – 1931. – № 3. – С. 75.

Про організацію в саду культури і відпочинку літнього цирку-шапіто. Вказано на необхідність українізації вистав.

221. **Яшинов, Ф.** Сезон 1932–33 р. в Держцирку : [розмова з дир. цирку тов. Яшиновим] // Харків. пролетар. – 1932. – 23 жовт. – С. 4.

Держцирк розгорнув діяльність з підготовки українських циркових кадрів, зокрема до 15-річчя Жовтневої революції готується огляд «15 Жовтнів», над яким працюють режисери Дєгтярьов та Балабан за текстом письменника Бірюкова. Програма відкриття цирку складається з кращих радянських та закордонних номерів та атракціонів. Виступають Волей-Волес, Серж (жокей на конях), Стефані, Луріх, Дорен (повітряний політ), корейська акторка Ван Шин Хай, ексцентрики Діксі, акробати-плигуни Логбарс, українські сатирики Авіо, наїзник-джигіт Ніка Нікітін, клоуни Біль-Віль. Державний цирк організовує виступи акторів на

підприємствах Харкова шляхом виїздів бригад зі спеціальною програмою.

222. **Харківський** цирк у новому сезоні // Комуніст. – 1934. – 15 верес. – С. 4.

Про закінчення капітального ремонту у приміщенні Харківського цирку. Влаштовуються роздягальні, будуються нові артистичні кімнати, стайні, звіринець, встановлюється новий купол, реконструюються системи опалення та освітлення. Під час зимового сезону в цирку працюватимуть заслужений артист республіки Віталій Лазаренко, популярний дует коміків Бім-Бом, відомий дресирувальник Володимир Дуров (молодший) та закордонні дресирувальники, ілюзіоністи, акробати тощо.

223. **Славский, Р.** Федор Морозов // Совет. цирк. – 1960. – № 5. – С. 18–19 : порт.

Про артиста цирку, повітряного гімнаста, який загинув у Харкові під час виступу на стадіоні «Дінамо» у 1936 р.

224. **Местечкин, М.** Любимый тигр // Невыдуманный цирк / М. Местечкин. – Москва, 1978. – С. 5–6.

У 1938 р. артист цирку, дресирувальник Олександр Миколайович Олександров-Федотов прийняв у Харківському цирку свою першу групу хижаків.

225. Все силы – советскому искусству : письмо награжденных артистов Харьковского цирка // Крас. знамя. – 1939. – 22 нояб. – С. 1.

Наказом Президії Верховної Ради СРСР за видатні успіхи та виховання циркових артистів нагороджені орденами артисти Харківського цирку. Орден «Знак пошани» отримала артистка М. Г. Робертс (колишня вихованка дитячого будинку). Медаллю «За трудову доблесть» нагороджені найстаріший артист цирку, який виховав чимало талановитих артистів, Леррі (Іван Абрамович Легалов), 15-річна наїзниця Рая Качалова. Нагороджені також Ф. Д. Яшинов, І. С. Радунський, Микола Ольховіков, Є. М. Польді, А. А. Польді.

226. **Вертейм, С. М.** Шестьдесят лет аплодисментов : беседа с рук. цирк. студии «Улыбка» при Обл. Харьк. дворце дет. и юнош. творчества С. М. Вертеймом // Событие. – 2004. – 18 – 24 марта. – С. 15 : фот.

Спогади про виступи артистів Харківського цирку на Благовіщенському ринку у період з 1944 по 1947 р.р.

1950-ті роки

227. **Ольховиков, Н.** Страницы жизни // Встречи с цирковым прошлым / Н. Ольховиков. – Москва, 1990. – С. 195–301.

Спогади жонглера про Харківський цирк, коли в післявоєнні роки він вперше виступив в одній із програм.

228. **Яковлев, Я.** Творческая удача : «Новогодние приключения Коли и Васи» в постановке Харьковского цирка // Крас. знамя. – 1955. – 8 янв. – С. 4 : фот.

Про спектакль (казка-пантоміма) «Новорічні пригоди Колі та Васі» (автори сценарію Милиця та Миколай Юдіни). Режисер Н. Юдін працював у співдружності з художниками А. Мозаковим та А. Щєгловим. Артисти-виконавці: Скалов, Лалошвілі, А. Серж-Олександров; балетмейстер М. Юдіна, диригент Додюк.

229. **Артистов, В.** Наш цирк // Рад. культура. – 1955. – 19 черв. – С. 2.

Про успіхи та невдачі у роботі Харківського цирку протягом останніх років.

230. **Черкасский, Я.** Яркое представление : [о выступлении Ю. Дурова в Харьк. цирке] // Крас. знамя. – 1955. – 28 дек.

231. **Украинский** цирковой коллектив // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 294–295, 308.

Створений у 1956 р. в Харкові, художній керівник П. Маяцький. У складі колективу артисти-професіонали та молодь із самодіяльних цирків. Відкрився виставою «День нагородження». Виступали жонглери, «Гуцульські акробати», «Буковинські наїзники», пародисти та інші артисти.

232. **Летічева, І.** Новини мистецтва. Сьогодні на манежі // Соціаліст. Харківщина. – 1956. – 27 берез.

Вперше на гастролях у Харківському цирку велика група клоунів – 15 майстрів розмовного жанру. Серед них заслужений артист РРФСР та Грузинської РСР Л. Танті, заслужений артист Латвійської РСР К. Роланд, С. Крейн та інші.

233. **Зіскінд, Є.** Український цирк // Соціаліст. Харківщина. – 1956. – 18 лип.

За рішенням уряду Харківському цирку було доручено організувати

Український державний цирк. У підготовці першої програми беруть участь такі відомі майстри радянського цирку: артисти Лисенко, Микитюки, Кириленко, Филипенко і багато інших. Номери готуються під керівництвом режисера, заслуженого артиста РСФСР П. Маяцького та тренера-педагога В. Назарова. Артисти А. Аронов і В. Байдін під керівництвом головного режисера Харківського театру російської драми ім. А. С. Пушкіна створили музичну буфонаду, сценарій і музику до якої написали харківські автори В. Тихвінський, М. Айзенштад та диригент театру музкомедії К. Бенц. У другому відділенні нової програми – атракціон «Мертва петля в кулі на мотоциклі» за участю П. Маяцького і Н. Сорокіна. Харківський композитор Д. Клебанов та завідуючий музичною частиною театру ім. Т. Г. Шевченка написали музику до деяких номерів програми.

234. **Черкасский, Я.** Манеж засверкал огнями... // Крас. знамя. – 1956. – 6 окт. – С. 4.

Про новий сезон у Харківському цирку. У виставах беруть участь артисти Ковальови з номером «Мармурові статуетки», жонглер Іван Хромов, дресирувальник Єрмаков, артисти на турніках Миколаєви, еквілібристи Половньови під керівництвом Плінера, Ніна Логачева з танцями на дроті, джигіти під керівництвом майстра цирку Калганова, артисти Хвощевський та Будницький зі сценкою «Веселі кухарі», дресирувальник, заслужений артист республіки Валентин Філатов з виставою «Ведмежий цирк», акробати Дьомкіни під керівництвом еквілібриста-рекордсмена Осинського з номером «Люди, які літають».

235. **На представлениях** в цирке // Крас. знамя. – 1956. – 18 окт. – С. 4 : фот.

Про дитячі ранкові вистави у Харківському цирку, в яких виступає заслужений артист РСФСР Валентин Філатов з номером «Ведмежий цирк», а також дресирувальник, майстер оригінального жанру П. Єрмаков зі сценкою «Собачки у школі».

236. **Телепередача** з цирку // Соціаліст. Харківщина. – 1957. – 8 лют. – С. 4 : фот.

Першу передачу з цирку вели оператори Ульяновський, Токарєв, Євсєєв. На знімку: оператор В. Ульяновський знімає виступ корейських артистів Пан То Сі. Фото П. Омельяненка.

237. **Яшинов, Ф.** Украинский государственный цирк // Крас. знамя. – 1957. – 9 февр.

Вперше на гастролях у Харкові артисти Українського циркового колективу (керівники П. Маяцький, Є. Скляренко і Л. Івашутич). Серед його артистів є й харків'яни: випускники фізкультурного технікуму К. Калуєва і Ж. Дородних; випускники театрального інституту: сатирики П. Водолага і Ф. Прихожий. У другій частині програми – атракціон «Мертва петля» під керівництвом П. Маяцького.

238. **Гланц, О.** Наймолодший цирк // Соціаліст. Харківщина. – 1957. – 17 лют. – С. 4 : фот.

У Харкові виступає наймолодший радянський цирк – український. Виступають гуцульські артисти Ганна і Франко Микитюки, клоун Василь Байда, сатирики Петро Водолага і Федір Прихожий, клоуни-пародисти К. Мусін, П. Копит, акробати Галанкіна, Фоменко і Бєлов, повітряні гімнасти Зоя і Микола Кириленки, Валентина та Іван Лисенки, Надія Сорокіна, заслужений артист РСФСР Петро Маяцький (художній керівник колективу), народний артист УРСР В. Скляренко, народна артистка ведмежого цирку Ала Подчернікова.

239. **Черкасский, Я.** Первая программа // Крас. знамя. – 1957. – 6 окт. – С. 4 : фот.

До тридцятиріччя Харківського цирку підготовлена програма, що складається з номерів видатних майстрів радянського цирку, а саме: дресирувальниці собак А. Польді, акробатів Владимирових, музичних ексцентриків Смирнових і Перепонових та інших. Також у виставах беруть участь артисти з Китаю, керівник трупи – Ван Зе-Вей.

240. **Циркова** кавалькада [Москва–Донбас–Кубань] в Харкові // Соціаліст. Харківщина. – 1957. – 16 жовт. – С. 4 : фотогр.

Центральними вулицями міста пройшла автоколона майстрів радянського цирку, присвячена 40-річчю Жовтневої революції. Кожна машина обладнана технічним інвентарем, спортивними приладами, служить одночасно й манежем. У кавалькаді беруть участь акробати, клоуни, дресирувальники з вихованцями. Наведені прізвища деяких артистів.

241. **Черкасский, Я.** Веселое, интересное зрелище // Крас. знамя. – 1957. – 24 нояб. – С. 4 : фот.

Гастролі у Харкові артистів вірменського цирку.

242. **Черкасский, Я.** Да, это творческая удача // Крас. знамя. – 1957. – 26 дек. – С. 4 : фот.

У Харківському цирку – комедійне ревю, у кожному номері якого

присутня весела клоунада. У ревю виступають ілюзіоніст М. Марчес, акробати Самольотови, музичний ексцентрик М. Скалов з новим партнером А. Делемом, ілюзіоністка С. Мар та інші артисти (названі прізвища).

243. **Арнольд, А.** Кио // Совет. цирк. – 1958. – № 1. – С. 10–15.

Спільний виступ знаменитого ілюзіоніста Е. Ф. Кіо і клоуна До Бермана на манежі Харківського цирку.

244. **Елки** в цирках // Совет. цирк. – 1958. – № 1. – С. 31.

Представлені циркові програми під час шкільних зимових канікул в різних містах РРФСР, у т. ч. і в Харкові.

245. **Байкалов, Н.** В цирках Ростова и Харькова / Н. Байкалов, М. Местечкин // Совет. цирк. – 1958. – № 3. – С. 22.

Розглянуто програму вистав Харківського цирку. Відзначено номери майстрів С. Мара, М. Марчеса, С. Любімова, Г. Каднікова, Є. Карантоніс, Г. Ветліцина, Є. Самольотова, М. Скалова, А. Деля, М. Шварцмана, Н. Тішина, Васильєвих, Дригіних.

246. **Черкасский, Я.** «До свиданья, друзья!» // Крас. знамя. – 1958. – 5 апр. – С. 4 : фот.

Про заключну програму у Харківському цирку. Виступають повітряні гімнасти Чівела, Хмирови, Шубіни, музиканти Євтушенко, народний артист РСФСР і Дагестанської АССР Раджи Курбанов (еквілібрист), акробати Дригіни, дресирувальник Цивін, жонглери Панукаліні, жонглер Махлін, дресирувальниця коней Тамара Штейн, ілюзіоніст Семен Рубанов, комік Карантоніс, клоун Олег Попов.

247. **Маяцкий, П.** Прошло два года // Совет. цирк. – 1958. – № 6. – С. 5–8 : фот.

Про початок творчої діяльності Українського циркового колективу, який народився та готував номери у Харкові під керівництвом заслуженого артиста РРФСР П. Маяцького.

248. **Зискинд, Е. О.** О неотложных нуждах периферийных цирков : (заметки режиссера) // Совет. цирк. – 1958. – № 8. – С. 5–6.

Режисер Харківського цирку аналізує недоліки у роботі циркових установ та надає рекомендації з їх ліквідації.

249. **Еще** раз о бережном расходовании государственных средств // Совет. цирк. – 1958. – № 9. – С. 20.

Будівництво гуртожитків для артистів цирку, у т. ч. у Харкові.

250. **Черкасский, Я.** «Добро пожаловать, друзья!» // Крас. знамя. –

1958. – 7 окт. – С. 4 : фот.

Програма у Харківському цирку (автор – харківський поет Л. Галкін, постановник – режисер цирку Є. Зіскінд). Виступають акробати Касєєв та Манасарян, Тамара Воронцова, Йолкіни, артистка на конях Щєтініна, жонглер В. В. Вікторов, повітряні гімнасти Селіванови, дресирувальниця мавпенят Віра Волкова, приборкувач левів Всеволод Дєнісов, ексцентрики Висоцькі, музикальні сатирики (клоуни) Миколаєви, клоуни-пародисти М. Генін та С. Авдєєнко. Веде програму режисер-інспектор Ф. Шварц.

251. **Черкасский, Я.** На манеже мастера цирка // Крас. знамя. – 1958. – 25 нояб. – С. 4 : фот.

Про другу циркову програму в Харківському цирку. Виступають жокеї-наїзники з трупи заслуженого артиста РСФСР А. Сержа, еквілібристи Андронови, трупа «Ікарійські ігри» під керівництвом артиста Дмитра Савельовича Стародубцева, повітряні гімнасти Гусєви, китайська трупа Ван-Чу, дресирувальниця собак Віра Бурухіна, жонглери Гусєв та Ферроні, еквілібристи на кулі Ніна та Анатолій Ярославські, сатирик Володимр Гурський, комік Михайло Генін, атракціон «Чудеса без чудес» під керівництвом Анатолія Григоровича Сокола.

252. **Черкасский, Я.** Наши гости : [гастроли грузин. цирка] // Крас. знамя. – 1959. – 22 февр.

253. **Басманов, А.** Для артистов [цирка] // Совет. цирк. – 1959. – № 3. – С. 16 : фот.

У Харкові збудовано чотириповерховий гуртожиток для артистів цирку. Крім 54 кімнат є бутафорський, слюсарний, столярний, кравецький цехи цирку.

254. **Яшинов, Ф.** Больше внимания творческим вопросам // Совет. цирк. – 1959. – № 3. – С. 16.

Директор Харківського цирку вказує на необхідність приділяти більше уваги режисурі циркових вистав та номерів.

255. **Вокрам, Е.** Большое начинание // Совет. цирк. – 1959. – № 6. – С. 6 : фот.

Лекція-вистава у Харківському цирку для студентів Харківського інституту культури. Директор цирку Ф. Яшинов розповів про виступи циркових артистів на підприємствах міста. Режисер цирку Є. Зіскінд познайомив з основними напрямками циркового мистецтва. Лекція супроводжувалася демонстрацією циркових номерів.

256. **Зискинд, Е.** Улучшить качество программ // Совет. цирк. –

1959. – № 6. – С. 19.

На нараді директорів радянських цирків режисер Харківського цирку виступив із зауваженнями щодо розробки теорії циркового мистецтва та якості вистав.

257. **Яшинов, Ф.** Мои предложения // Совет. цирк. – 1959. – № 6. – С. 17 : портр.

На нараді директорів радянських цирків керівник Харківського цирку виступив з зауваженнями щодо заробітної плати артистів.

258. **Гланц, О.** «Нам сорок років» // Соціаліст. Харківщина. – 1959. – 29 верес. – С. 4 : фотогр.

Нова програма Харківського цирку присвячена 40-річчю радянського циркового мистецтва. У виставі представлено найстаріший кінноспортивний атракціон джигітів-наїзників під керівництвом заслуженого діяча мистецтв Осетинської АРСР Алі Бек Кантемірова, разом з яким на манежі виступають його діти, внуки і правнуки. Також у програмі ілюзійний атракціон Анатолія Фурманова, підготовлений у Харківському цирку режисером-постановником Є. Зіскіндом і художником А. Судакевичем. Наведені прізвища інших артистів.

259. **Ушманов, Л.** Справедливое замечание // Совет. цирк. – 1959. – № 10. – С. 17.

Розглянуто роботу «Цирку на сцені», який розміщувався у дерев'яному павільйоні на території Благовіщенського ринку Харкова.

260. **Дмитриев, Ю.** За что критикуют журнал «Советский цирк» // Совет. цирк. – 1959. – № 11. – С. 5–9 : фот.

Позитивний відгук на вистави Українського циркового колективу, який готував більшість своїх програм у Харкові під керівництвом П. Маяцького. Цю думку підтримує і директор Харківського цирку Ф. Яшинов.

261. **Матковский.** В гостях у колонистов // Совет. цирк. – 1959. – № 5. – С. 20. – Инициалы авт. не указаны.

Артисти Грузинського цирку, перебуваючи на гастролях у Харкові, відвідали Курязьку дитячу трудову колонію і виступили перед вихованцями.

262. **Зимний** сезон в цирках // Совет. цирк. – 1959. – № 12. – С. 16.

Відзначено виступи у Харківському цирку артиста А. Фурманова з новим ілюзійним атракціоном.

263. **Новые** номера. Бэла Мартиросова // Совет. цирк. – 1959. –

№ 12. – С. 4 : фот.

Про прем'єру нового номеру музичного ексцентрика в Харківському цирку.

1960-ті роки

264. **Курбанов, Г.** Важный участок роботы // Совет. цирк. – 1960. – № 7. – С. 22.

Виховна робота в цирках СРСР, у т. ч. в Харківському.

265. **Григоренко, Л.** На цирковій арені // Соціаліст. Харківщина. – 1960. – 19 жовт.

Про створення програми українського циркового колективу до Декади українського мистецтва та літератури у Москві. У програмі виступи жонглерів Микитюків та Филипенків, ексцентриків Олексієнків, клоунів В. Байди і П. Копита та інших (наведені прізвища). У програмі також атракціон «Політ на ракеті» під керівництвом П. Маяцького.

266. **Рождественский, А.** О репертуаре на местные темы // Совет. цирк. – 1961. – № 4. – С. 26–27.

Згадуються репризи на місцеві теми артистів Харківського цирку. Серед авторів, які пишуть тексти для циркових вистав, названі харківські письменники І. Муратов та Л. Галкін.

267. **Днепропетровск** и Запорожье : [конф. читателей журн. «Совет. цирк»] // Совет. цирк. – 1961. – № 8. – С. 8 : ил.

На конференціях виступали директор Харківського цирку Ф. Яшинов та режисер Є. Зіскінд.

268. **Зіскінд, Є.** Харківський цирк засвічує вогні // Соціаліст. Харківщина. – 1961. – 11 жовт.

Режисер Харківського цирку розповідає про нову програму «Рапортує молодь радянського цирку». В новому сезоні глядачі вперше побачать атракціон «Морські леви та купальниці» під керівництвом І. Сидоркіної та пантоміму «Теплохід іде Анюта».

269. **Талін, Ю.** Нове в цирку // Соціаліст. Харківщина. – 1961. – 22 листоп.

Інспектор-режисер Харківського цирку розповів про новий атракціон під керівництвом Анатолія Сокола «Чудеса без чудес», який вперше показано у Харкові. В іатракціоні використані новітні досягнення телемеханіки.

270. **Баишев, Б.** Рапортует молодежь // Совет. цирк. – 1961. – № 12. – С. 7–10 : фот.

У Харківському цирку відбулась вистава молодіжного колективу, підготовлена студією циркового мистецтва та артистами Харківського цирку.

271. **Бардиан, Ф.** Вступая в 1962-ой... // Совет. цирк. – 1962. – № 1. – С. 1–3.

Аналіз роботи циркових колективів. Відзначено успіх програми молодіжного колективу Харківського цирку.

272. **Марков, Е.** Сквозь огонь и годы // Совет. эстрада и цирк. – 1962. – № 2. – С. 5-6 : фот.

Несподівана зустріч під час гастролей у Харківському цирку клоуна, колишнього танкіста Михайла Шуйдіна з однополчанином-фронтовиком.

273. **У Харківському** цирку. Атракціон з білими ведмедями / Фото П. Омелянка // Соціаліст. Харківщина. – 1962. – 23 жовт. – С. 4.

274. **Смушкевич, В.** Вас вітає Володимир Дуров // Соціаліст. Харківщина. – 1962. – 12 груд. – С. 4.

Про перший виступ Володимира Дурова у Харкові. У програмі також такі номери: повітряні гімнастки Галина та Герман Рєзнікови, еквілібр з артистами Старостіними, силові акробати Дмитро Гнилов та Віталій Купцер, повітряний політ під керівництвом заслуженого артиста республіки Євгена Моруса, танці на дроті Віри Сєрбіної, стрибки з гойдалки акробатів під керівництвом заслуженого артиста РСФР Венедикта Бєлякова та комік Едуард Середа. Програма підготовлена головним режисером Є. Зіскіндом.

275. **Дмитриев, Ю. А.** Режиссер в цирке : (из докл. Ю. А. Дмитриева на совещ. по режиссуре) // Совет. цирк. – 1963. – № 2. – С. 1–3.

Виступ на відкритому засіданні Художньої ради в грудні 1962 р. у Союздержцирку про значення режисера в цирковому мистецтві. Наводиться приклад творчої постановки нової програми А. Г. Арнольдом у Харківському цирку.

276. **Смушкевич, В.** Привіт «Анюті» // Соціаліст. Харківщина. – 1963. – 22 берез. – С. 4 : фот.

Про гастролі у Харківському цирку учасників комічної пантоміми, які прибули до Харкова на цирковому теплоході «Анюта». Цирк презентує спектакль з цирковими трюками. Постановник Є. Рябчуков, автори сценарію В. Ардов, М. Тривас і Є. Шапіровський. Виконавці А. Глущенко

(адміністратор цирку), А. Векшин, Я. Гіндін, гімнастка Г. Петрицька, балансери Федіни, акробати Юр`єви, еквілібрист В. Серебряков, жіноча хужожня акробатична група Дьомікіних, жінки – силові акробати К. Дворядкіна, А. Мареєва, дресирувальник Володимир Тін, пародійний ансамбль «Берізка» та інші.

277. **Черкасский, Я.** Гости солнечного Узбекистана // Крас. знамя. – 1963. – 23 окт. – С. 4 : фот.

Про гастролі артистів Узбекської РСР у Харківському цирку. Виступають комік, народний артист республіки Акрам Юсупов, канатоходці під керівництвом народного артиста Узбекської РСР Абіджана Ташкенбаєва, джигіти-наїзники групи заслуженого артиста республіки Хакіма Заріпова, трупа гімнастів під керівництвом Дмитра Підгаяцького, трупа «Ікарійські ігри» під керівництвом Віктора Плінера, приборкувач-дресирувальник Володимир Борисов, жонглер-мім Борис Амарантов та інші.

278. **Зіскінд, Є.** Вас запрошує цирк // Соціаліст. Харківщина. – 1964. – 9 жовт. – С. 4 : фот.

Про першу програму сезону в Харківському цирку. Глядачі побачать музичний атракціон ліліпутів під назвою «Листи з сюрпризами», жонглера на коні М. Ольховікова, повітряну гімнастку Галину Адаскіну (художній керівник М. Сілантьєв), гімнастів Олівію і Вадима Кузнєцових, номер з велосипедом Миколи Андронова, коміка Б. Вяткіна, колектив Вірменської РСР «Цирк Єреван» та народну артистку РФСР І. Бугримову.

279. **Черкасский, Я.** «Мы рады встрече с вами» // Крас. знамя. – 1964. – 20 окт. – С. 4 : фот.

Про відкриття сезону в Харківському цирку. У виставі беруть участь жонглер на коні Миколай Ольховіков, акробати-ексцентрики Геллер і Шилінський, еквілібристи під керівництвом лауреата Всесоюзного огляду творів циркового мистецтва М. Андронова, дресирувальниця мавпенят Л. Малікова, Галина Адаскіна з трюками під куполом, повітряна гімнастка Рада Ратцева, сатирики Петровські, артисти Муравйов та Сиренко в номері «Експерименти пам`яті», гімнастки Кузнєцови, жонглери Аберт, дресирувальник коней Петр Дмитрович Руссо, артисти-ліліпути під керівництвом дипломанта Всесоюзного огляду нових творів циркового мистецтва М. Качурінера з програмою «Листи з сюрпризами».

280. **Скибневский, А.** Встреча друзей // Крас. знамя. – 1965. – 19 дек. – С. 4 : фот.

У новій програмі Харківського цирку «Зустріч друзів» виступають балансери на шесті Роза і Юрій Половньови, акробати під керівництвом Юрія Обручешникова, повітряні гімнасти Олена Брет та В'ячеслав Амінов, дегестанські канатоходці Алі Хан, комік-еквілібрист Анатолій Підгорний, музичні ексцентрики Валентина та Олександр Макєєви, акробати Кобякови, клоун Юрій Котов та «маг» Анатолій Фурманов з ілюзійним атракціоном під керівництвом режисера Є. Зіскінда.

281. **Яшинов, Ф.** Цирк приглашает на премьеру : [аттракцион Эмиля Кио] // Крас. знамя. – 1968. – 2 окт.

282. **Стадниченко, Л.** Піввіку доброго чаклунства // Ленін. зміна. – 1968. – 23 лист.

Про гастролі ілюзіоніста Е. Кіо в Харківському цирку.

283. **Львов** и Уфа открыли новые цирки // Совет. эстрада и цирк. – 1969. – № 2. – С. 14.

Про зведення нових циркових будівель в містах СРСР, у т. ч. у Харкові.

284. **Кедров, М.** Іван Рубан і його атракціон // Вечір. Харків. – 1969. – 3 квіт. – С. 4 : фотогр.

На арені Харківського цирку виступають дресировані тигри, леви, пантери, білі та бурі ведмеді. Дресирувальник – колишній шахтар, виступає з атракціоном з 1951 р.

285. **Ципін, С.** Високе мистецтво арени // Вечір. Харків. – 1969. – 14 жовт.

Святкування у Харківському цирку 50-річчя радянського циркового мистецтва. Сценарій до вистави «Нам п'ятдесят» написав поет-сатирик Юрій Благов. Також він є автором програми «З любов'ю до вас», яку побачать харків'яни.

286. **Черкасский, Я.** Золотой юбилей // Крас. знамя. – 1969. – 15 окт. – С. 4 : фот.

Про ювілейні вистави Харківського цирку, присвячені 50-річчю Радянського цирку. У програмі такі номери: повітряна гімнастка Марина Гордич, акробатичні етюди артистів Шубіних, танцівниця на жердині Роза Хусаінова, жонглери на конях Ірина, Ігор і Володимир Теплови, колектив під керівництвом дипломанта Всесоюзного огляду циркового мистецтва Ю. Ростовцева, дресировані собачки Віри Арзуманової, гімнастка на канаті Галина Гуламова, еквілібристи Ніна та Анатолій Ярославські. Завершує програму атракціон «Слони й танцівниці» під

керівництвом Анатолія Корнілова.

287. **Радянському** цирку – 50! // Вечір. Харків. – 1969. – 23 жовт. – С. 4 : фотогр.

На святкуванні ювілею у Харківському цирку виступив директор Ф. Яшинов. Ювілярів привітали відомі громадяни міста (надані прізвища). У святковій виставі брали участь артисти цирку та актори харківських театрів.

288. **Ципін, С.** Найвища точка балансу // Ленін. зміна. – 1969. – 18 листоп. – С. 4 :фотогр.

У Харківському цирку гастролює группа еквілібристів під керівництвом харків'янина Юрія Шубіна.

289. **Черкасский, Я.** На манеже – Нина Красавина // Крас. знамя. – 1969. – 23 нояб.

Гастролі в Харківському цирку жінки-клоуна.

1970-ті роки

290. **Ципін, С.** На манежі – «Неспокійні серця» // Вечір. Харків. – 1970. – 14 берез. – С. 4.

Про гастролі у Харківському цирку молодих артистів з програмою «Неспокійні серця». У програмі такі номери: атракціон «Тигри і гепарди» Віктора Тихонова, дует акробатів-ексцентриків Єскіних «Веселі кухарі», пластичні акробати Кисельови, силові акробати В. Сдобін і П. Коновалов, «Партерний політ» під керівництвом І. Васильєва, «Ікарійські ігри» Обручешнікових, велофігуристи і дресирувальники Польді, клоун Євген Майхровський та інші.

291. **Мекеров, Ю.** Щасливі хвилини Віктора Тихонова : [приборкувач хижих звірів] // Вечір. Харків. – 1970. – 4 квіт.

Про відомого радянського дресирувальника, народного артиста РСФСР, приборкувача хижаків та звірів Віктора Петровича Тихонова, який гастролює у Харківському цирку.

292. **Черкасский, Я.** Юбилейный спектакль [в Харьковском цирке] // Крас. знамя. – 1970. – 19 апр.

У виставі, підготовленій до 100-річчя від дня народження В. І. Леніна, брали участь такі найвідоміші майстри радянського цирку: жонглер Євген Бєляуер, повітряні гімнасти Кузнєцови, еквілібристи під керівництвом заслуженого артиста РФ Леоніда Костюка та інші

(названі прізвища). Вперше у Харкові на манежі клоун Євген Майхровський.

293. **Абрамова, Д.** Главный секрет // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 7. – С. 20-22 : фот.

Згадуються гастролі дресирувальника В. І. Філатова в містах СРСР, у т. ч. у Харкові.

294. **Черкасский, Я.** Перед прем`єрою цирку // Вечір. Харків. – 1970. – 26 листоп. – С. 1 : фот.

Про прем`єру у Харківському цирку. У програмі такі номери: таджицький цирк під керівництвом режисера Рудольфа Славського, акробати Валієви, жонглери Хайтбатєви, група тварин з артисткою Кафаровою, коміки Алімов і Зубов та великий ілюзійний атракціон «Диво на цирковій арені» під керівництвом Олега Сокола.

295. **Яшинов, Ф.** Новая программа в [Харьковском] цирке // Крас. знамя. – 1970. – 26 нояб.

У техніко-ілюзійному атракціоні у виконанні Олега Сокола об'єдналися циркове мистецтво з науковими досягненнями в галузі радіоелектроніки. Артисту на манежі асистує електромеханічний робот.

296. **В честь** знаменательного юбилея : итоги Всесоюз. смотра новых произведений циркового искусства, посвящ. 100-летию со дня рождения В. И. Ленина // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 12. – С. 2–5 : фот.

Харківський цирк (директор, заслужений працівник культури УРСР Ф. Д. Яшинов) названо серед інших державних цирків, що брали участь в організації та проведенні Всесоюзного огляду нових програм циркового мистецтва ювілейного 1970 р.

297. **Сыкчин, Н.** Артисты цирка учатся // Совет. эстрада и цирк. – 1971. – № 1. – С. 10–11 : фот.

Згадується директор Харківського цирку Ф. Яшинов, який допомагає артистам- студентам у навчанні.

298. **Аванесова, Е.** Ярко и весело : [интервью с заслуж. артисткой Армянской ССР Еленой Аванесовой во врем яее гастролей в Харькове] / записал Я. Черкасский // Крас. знамя. – 1971. – 16 фев.

299. **Черкасский, Я.** Ярко и весело // Крас. знамя. – 1971. – 16 февр.

Центральне місце у новій програмі Харківського цирку займають атракціон «Атлетична поема» під керівництвом заслуженого артиста

РРФСР, екс-чемпіона світу Григорія Новака та клоунська група Московського цирку в складі Леоніда Кадивкіна, Дмитрія Рогозіна, В'ячеслава Носкова та інші.

300. **Черкасский, Я.** Звучить оркестр [Харківського цирку] // Вечір. Харків. – 1971. – 2 берез. – С. 3 : фотогр.

Про музичний супровід циркових номерів. Гастролі оркестру у Москві, Дніпропетровську, Севастополі та інших містах. Диригент – В. Іоффе.

301. **Яшинов, Ф.** В цирку – прем'єра : бесіда з дир. Харк. цирку, засл. працівником культури УРСР Ф. Д. Яшиновим / записав Я. Черкаський // Вечір. Харків. – 1971. – 9 берез.

У програмі виступи артистів циркових колективів Радянського союзу (названі прізвища). Харківський цирк у поточному сезоні підготував дитячий спектакль, артисти виступали з шефськими концертами, зокрема для працівників підшефного заводу «Світло шахтаря». Цирк відвідали понад 300 тисяч глядачів.

302. **Зіскінд, Є.** Кличуть циркові вогні : [інтерв`ю з реж. Харк. держ. цирку Є. М. Зискіндом] / розмову вела В. Лебедєва // Вечір. Харків. – 1971. – 16 листоп. – С. 3.

Про нову циркову програму «Чарівні вогні цирку», в якій представлені такі номери: ілюзійні атракціони харків'янина Анатолія Фурманова, дресировані ведмеді Анатолія Єлисєєва, дресировані собаки Зої Чернеги, акробати на велосипедах Дунцеви, акробати-вольтижери Солохіни, жонглери Хосров та Лідія Абдуллаєви, еквілібристи Ахундови, повітряні гімнастки Захарова і Солохіна, комік-мім Валерій Мусін.

303. **Минаков, В.** Театр Енгибарова в Харькове // Крас. знамя. – 1972. – 5 фев. – С. 4 : фот.

Про гастролі у Харкові Московського естрадного ексцентричного театру під керівництвом режисера Юрія Павловича Бєлова. Театр виник як творче об'єднання Ю. Бєлова та видатного артиста Леоніда Єнгібарова. Артисти театру виконують багато циркових трюків. Програма складається з новел-пантомім одного актора.

304. **Черкасский, Я.** «Человек-невидимка» и другие // Крас. знамя. – 1972. – 30 марта. – С. 4.

Про заключну програму сезону Харківського цирку. Представлені фантастичний атракціон за участю його головного творця Отара Ратіані, номери дресирувальниці собак Алли Язловської, гімнастів Копитіних, акробатичний етюд Устинової і Коротких, «фігуристи на

мотоциклі» Козлови на чолі з еквілібристом Миколою Піскатевим та інші.

305. **Порожнякова, Л.** Щасти тобі, «Пошук»! // Ленін. зміна. – 1972. – 1 квіт.

Гастролі у Харкові молодіжного циркового колективу, у складі якого виступає харів'янин, акробат Олександр Азаренков. Наведені прізвища інших артистів.

306. **Яковлєв, Я.** На арені – молодь // Вечір. Харків. – 1972. – 4 квіт.

У заключній програмі Харківського цирку беруть участь молоді артисти з різних міст Радянського союзу (названі прізвища). Центральний номер програми – «Людина-невидимка» під керівництвом Отара Ратіані.

307. **Черкасский, Я.** Арена смелых // Крас. знамя. – 1972. – 11 окт. – С. 4 : фот.

Про нову програму «Циркові сувеніри» (режисер-постановник Євгеній Зіскінд). У програмі представлені атракціон «Серед хижаків» з Вальтером та Маріцею Запашними, акробати-балансери Олександр Кобзєв, Анатолій Стеценко, Володимир Вовк, Анатолій Купцов, дресировані собаки Елли Свірської, «Пластичний етюд» Вікторії Козловської, акробати Олена та Микола Кузнецови, Алевтина і Борис Шуляковські, силачі Юрій Димагін і Роман Коробко, музичні ексцентрики Світлана та Лев Гризлови.

308. **Чепалов, А.** Каждый вечер на манеже // Крас. знамя. – 1973. – 30 сент.

У Харківському цирку виступає колектив з Арменії «Ерібуні». Серед номерів названо ілюзійний атракціон Аеліти Акопян та заслуженого артиста Армянської РСР М. Акопяна. У виставіі використано музику народних артистів АРСР А. Бабаджаняна та А. Хачатуряна. Керує оркестром Б. Додюк. У складі циркового колективу виступають артисти з Єгипту: силовий жонглер Ібрагім Хусаніні, еквілібрист Мохаммед Ашур та інші.

309. **Гаснут** огни старого цирка // Крас. знамя. – 1974. – 12 янв. – С. 4 : фот.

Про останній сезон у приміщенні старого Харківського цирку, а також про передачу творчої естафети новому цирку на площі Урицького.

310. **Черкасский, Я.** «Ночь волшебных сновидений» // Крас. знамя. – 1956. – 12 февр.

Участь у програмі джаз-оркестру ліліпутів, його репертуар та майстерність виконання визначили успіх усієї вистави.

311. **Черкасский, Я.** Огни нового цирка // Крас. знамя. – 1974. – 10 марта. – С. 4 : фот.

Директор Харківського цирку Ф. Д. Яшинов розповів про нову будівлю цирку на площі Урицького (з 2004 р. – площа ім. Ірини Бугримово)ї.

312. **Воскресенський, Г.** Чарівне циркове коло // Вечір. Харків. – 1974. – 18 берез. – С. 3 : фот.

На манежі нового цирку прем'єра вистави «Зірки радянського цирку». Свою майстерність демонструє Юрій Дуров – молодший представник уславленої династії дресирувальників та інші запрошені відомі артисти. Про програму розповідають директор цирку Ф. Д. Яшинов, режисер-інспектор цирку Ю. А. Талін, який керує підготовкою манежу, та головний режисер Є. М. Зіскінд.

313. **Гланц, О.** Цирк погасив – цирк запалює вогні... // Соціаліст. Харківщина. – 1974. – 19 берез. – С. 4 : фотогр.

Старий цирк Харкова, який працював протягом 47 сезонів і де побували понад 20 мільйонів глядачів, припинив роботу. Новий цирк має сучасне технічне оснащення, зручні кімнати для артистів, залу для глядачів на 2265 крісел, достатню кількість приміщень для дресированих тварин.

314. **Яшинов, Ф.** Циркове новосілля // Ленін. зміна. – 1974. – 11 квіт. – № 44. – С. 4.

Про першу програму у новому приміщенні цирку під назвою «Циркове новосілля» за сценарієм А. З. Житницького. Відкриває сезон молодший представник четвертого покоління знаменитої династії дресирувальників Юрій Дуров. У виставі беруть участь еквілібристи на жердинах під керівництвом заслуженого артиста РРФСР Л. Костюка, жонглер Азербайджанської РСР Х. Абдуллаєв, акробати-стрибуни Замоткіни, вольтижери-«ікарійці» Іванови, роликобіжці Сєдови, повітряні гімнасти Антонінови, ілюзіоніст Монастирська, еквілібристи Головін і Стикан та інші.

315. **Басманов, А.** Гладко было на афише : [Харьк. гос. цирк] // Совет. эстрада и цирк. – 1974. – № 6. – С. 24.

316. **Дмитриев, Ю.** Творчество – всегда борьба за совершенство // Совет. эстрада и цирк. – 1974. – № 11. – С. 1–3 : фот.

Яскравий виступ гімнастів Антонінових на арені Харківського цирку.

317. **Яшинов, Ф. Д.** «Цирк на воде» // Крас. знамя. – 1974. – 5 дек. – С. 4.

Про новий унікальний атракціон «Цирк на воді», що буде вперше поставлений на манежі Харківського цирку. Автор-постановник – заслужений діяч мистецтв РСФСР А. Аронов, автор сценарію – лауреат Ленінської премії Сергій Міхалков.

318. **Яшинов, Ф.** «Космічна прем’єра» // Соціаліст. Харківщина. – 1975. – 22 берез. – С. 4.

Про нову програму Харківського цирку під назвою «До зірок». Програма складається з таких номерів: повітряний атракціон Мстислава Запашного «Акробати-вольтижери на конях», група «Алі-Бек» на чолі із заслуженим артистом РСФСР Ірбеком Кантеміровим, «Пластичний етюд» Г. Тарбєєвої та інші.

319. **Кірсанов, І.** Всі жанри, окрім нудного... // Вечір. Харків. – 1975. – 23 лип. – С. 3 : фот.

Про початок нового сезону у Харківському цирку – програма «Цирковий карнавал». На манежі виступають артисти Галина і Сергій Савельєви, дресирувальниця Тетяна Панова, гімнасти брати Пантелеєнки, канатоходці Аліханови та інші. Серед номерів програми – атракціони «Галактика» та «Караван».

320. **Ганешин, К.** Что кроется за названием на рекламном щите // Совет. эстрада и цирк. – 1976. – № 4. – С. 10–13 : фот.

Огляд номерів програми «Цирк на льоду».

321. **Черкасский, Я.** Ярко, смело, интересно : премьера в Харьк. гос. цирке // Крас. знамя. – 1976. – 15 авг. – С. 4 : фот.

У складі нової програми ілюзійний атракціон під керівництвом професора ілюзії мексиканського товариства ацтеків Юрія Альверіно, гімнастка Людмила Провоторова, еквілібристи Попазови, майстри дресури Ірина Сидоркіна та Ірина Лапіадо, етюд «Мармурові фігури» з Ольгою та Олександром Корольовими, харківський жонглер Юрій Кукес, еквілібрист Анатолій Шуляковський, а також атракціон під керівництвом та за участю народного артиста Узбекистану Кирима Зарипова.

322. **Черкасский, Я.** Заслуженный успех: Харьковскому государственному цирку присуждено переходящее Красное знамя // Крас. знамя. – 1976. – 21 сент. – С. 4.

Заступник начальника Головного управління Держцирку СРСР В. В. Горський вручив нагороду заслуженому працівнику культури УРСР, директору Харківського цирку Ф. Д. Яшинову.

323. **Долганов, В.** Перехідний прапор у Харківських митців // Соціаліст. Харківщина. – 1976. – 22 верес. – С. 4.

Про урочисте засідання, яке відбулося у Харківському цирку з нагоди вручення його колективу перехідного Червоного прапора Міністерства культури СРСР і ЦК профспілки працівників культури за першість у соціалістичному змаганні.

324. **Осінньої** пори біля нового цирку : [малюнок] / худож. Є. Спицевич // Соціаліст. Харківщина. – 1976. – 22 верес.

325. **Символоков, И.** Тайна исчезающей воды // Совет. эстрада и цирк. – 1976. – № 9. – С. 24–26.

Удосконалення атракціону «Водяна феєрія» на манежах цирків СРСР.

326. **Володимиров, І.** Запрошуємо до цирку // Вечір. Харків. – 1977. – 22 лют.

Нова програма «Цирк звірів» (автори В. Філатов, М. Фрадкін, Ю. Свірелін) на арені Харківського цирку. У виставі представлені номери артистів з різних республік Радянського союзу. Вперше в Харкові виступають гімнасти Галина та Валерій Антонінови, які показали рекордний трюк - вертушку на двадцятиметровій висоті під куполом цирку.

327. **Левин, И.** Львы Николая Сквирского // Совет. эстрада и цирк. – 1977. – № 7. – С. 10–11.

Дебют молодого дресирувальника на манежі Харківського цирку.

328. **Яшинов, Ф.** «Наші сувеніри» // Ленін. зміна. – 1977. – 2 серп.

Нова програма Харківського цирку присвячена 60-річчю Жовтневої революції, у ній беруть участь артисти з багатьох соціалістичних республік. Режисер параду-прологу – В. Гамеров, віршоване привітання А. З. Житницького.

329. **Колеватов, А. А.** Прежде всего – творчество // Совет. эстрада и цирк. – 1977. – № 9. – С. 1–5.

Виступ керівника Союздержцирку на зборах партійно-господарського об'єднання. За підсумками 1976 та 1-го кварталу 1977 років перше місце та перехідний Червоний прапор Міністерства культури СРСР надане Харківському й Ленінградському циркам.

330. **Яшинов, Ф.** Нова циркова програма // Ленін. зміна. – 1977. – 6 жовт.

У програмі нового типу в жанрі вар'єте – цирк-ревю багато хореографії. У виставі беруть участь гімнасти Валентина та Лев Черникови, Григорій Іваній, акробати Марина Андреянова і Сергій Перескоков, еквілібристи Дворецькі, дресирувальник Володимир Шипілов з номером «Сім веселих ведмежат» та інші.

331. **Яшинов, Ф.** Всі жанри улюбленого мистецтва // Соціаліст. Харківщина. – 1978. – 27 січ.

У програмі Харківського цирку виступають майстри кінного жанру під керівництвом заслуженого артиста РРФСР Ю. Єрмолаєва і Н. Єрмолаєва, жонглери та еквілібрісти з Тувінської народної республіки та інші. У другій частині – ілюзійний атракціон Альбіни Золотової «Веселі чудеса».

332. **Яшинов, Ф.** На манежі – «Лікар Айболіт» // Соціаліст. Харківщина. – 1979. – 27 лют.

Нова програма «Веселий атракціон» представлена номерами майстрів Литовського цирку «Вільнюс» та московських артистів. У програмі такі номери: «Дресировані свині» під керівництвом заслуженої артистки Литовської РСР В. Веряскоєне, повітряні гімнасти брати Путрюс, велофігуристи Путренес, клоунада артистів В. Костеренко і Л. Зінов'єва, постановки «Лікар Айболіт» та «Кицькін дім» дресирувальників домашніх тварин Надії та Олександра Попових.

333. **Щербакова, Н.** Мастерство – залог успеха // Крас. знамя. – 1979. – 3 апр.

Гастролі у Харкові трупи цирку «Вільнюс».

334. **Яшинов, Ф.** Завершая сезон // Крас. знамя. – 1979. – 12 апр.

У заключній програмі сезону Харківського цирку центральне місце займає електронно-ілюзійний атракціон «Чудеса без чудес» під керівництвом Олега Сокола.

335. **Протасенко, Е.** «Чудеса без чудес» // Крас. знамя. – 1979. – 12 мая.

Електронно-ілюзійний атракціон Олега Сокола в Харківському цирку.

336. **Яшинов, Ф.** Цирк засвічує вогні // Вечір. Харків. – 1979. – 7 серп.

Програма «Земля чудес» знайомить глядачів з колективом Казахського цирку – лауреатом Всесоюзного конкурсу циркового

мистецтва.

337. **Яшинов, Ф.** «Земля чудес» : [цирк. вистава-мюзікл] // Ленін. зміна. – 1979. – 11 серп.

Гастролі циркового колективу з Казахстану в Харкові.

338. **Гамеров, В.** Советский цирк в Бразилии // Крас. знамя. – 1979. – 1 сент.

Розповідь режисера Харківського цирку про гастролі радянських артистів. Керівник трупи народний артист СРСР, лауреат Державної премії СРСР Володимир Волжанський.

339. **На честь** ювілею цирку // Вечір. Харків. – 1979. – 25 верес.

Урочисті збори трудящих міста, присвячені 60-річчю радянського цирку, відбулися у приміщенні Харківського цирку. Директор установи Ф. Яшинов у своїй доповіді підкреслив, що основи радянського циркового мистецтва були закладені саме у Харкові.

340. **Яшинов, Ф.** На арені – молодь // Соціаліст. Харківщина. – 1979. – 3 жовт.

У новій програмі Харківського цирку «Молоді зірки арени» виступають акробати-вольтижери В. Яковенко і В. Постников, силові акробати Ю. Дробот і Т. Проценко, жонглери В. Богаткін і В. Грачов та інші. Увесь вечір на манежі клоун Московського цирку Анатолій Марчевський та музичні ексцентрики Агафонови.

341. **Яшинов, Ф.** Що вміють тигри // Соціаліст. Харківщина. – 1979. – 28 листоп.

В основі нової програми Харківського цирку – атракціон володаря Міжнародної медалі імені Володимира Дурова, дресирувальника хижаків Миколи Павленка. Також у виставі беруть участь артисти Угорщини, Румунії, Китаю, Радянського Союзу.

1980-ті роки

342. **Яшинов, Ф.** Живі родичі мишка // Соціаліст. Харківщина. – 1980. – 23 січ.

У Харківському цирку – програма, присвячена Олімпійським іграм у Москві. Відомості про номери артистки, майстра верхової їзди Тетяни Кох, дресирувальниці собак Лоли Ходжаєвої, атракціон «Індійські слони» під керівництвом Сарвата та Ольги Бегбуді та інші.

343. **Яшинов, Ф.** Олимпийские сюрпризы : [Харьк. цирк] // Крас.

знамя. – 1980. – 24 янв.

Нова програма присвячена Олімпійським іграм у Москві. Сценарій та постановка параду артистів підготовлена режисером Харківського цирку В. Гамеровим. Серед номерів – ведмежий атракціон «Незвичайна олімпіада» під керівництвом Віталія Пузакова.

344. **Яшинов, Ф.** Пантомима-феерия «Руслан и Людмила» // Крас. знамя. – 1980. – 22 марта.

Харківський цирк познайомив глядачів з новою виставою, підготовленою Ленінградським цирком.

345. **Булгак, Л.** Групповой портрет «Цирка на сцене» // Совет. эстрада и цирк. – 1980. – № 4. – С. 10–12 : фот.

Про артистів українських циркових колективів.

346. **Щербакова, Н.** Остроумно, весело, талантливо // Крас. знамя. – 1980. – 23 апр.

Пантоміма-феєрієя «Руслан і Людмила», в якій виступають артисти різних жанрів.

347. **Яшинов, Ф.** Камертон программы // Крас. знамя. – 1980. – 30 апр.

У Харківському цирку – програма, до якої увійшли ексцентричні номери клоуна, народного артиста РРФСР Андрія Ніколаєва, акробатів з бочками Сунгурових, ілюзіоністів Любові та Анатолія Сударчикових, ведмежий КВК під керівництвом Михайла Симонова та інші.

348. **Яшинов, Ф.** Вас привітає Андрюша : прогр. сезону у Харк. цирку // Соціаліст. Харківщина. – 1980. – 1 трав.

Ексцентрична програма, основою якої є виступ клоуна, народного артиста РРФСР Андрія Ніколаєва. Відомості про інших артистів.

349. **Петрухин, И.** «Я – артист цирка...» : [интервью с дрессировщиком из Москвы И. Петрухиным] // Крас. знамя. – 1980. – 26 июля.

350. **Головко, В.** Потери и обретения : [интервью с худож. рук. Всесоюз. дирекции Союзгосцирка В. Головко] / записал А. Александров // Совет. эстрада и цирк. – 1980. – № 8. – С. 1–3.

Серед кращих циркових колективів згадується Український цирковий колектив, створений у Харкові у 1950-х роках.

351. **Яшинов, Ф.** Открытие сезона [в Харьковском цирке] // Крас. знамя. – 1980. – 2 авг.

У новій програмі «Арена сміливих» беруть участь канатоходці

Биковські, повітряні еквілібристи Зіньковські, група «Ікарійські ігри» під керівництвом Г. Горлова, клоун В. Мелікджанян. Парад артистів підготовлено режисером Харківського цирку В. Гамеровим. У другому відділенівиступає дресирувальник Вальтер Запашний з атракціоном, підготовленим у Харківській філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів та номерів.

352. **Костюк, Л.** Наше общее дело : [беседа с нар. артистом РСФСР Л. Костюком] / записал М. Николаев // Совет. эстрада и цирк. – 1980. – № 10. – С. 8–9.

Відповідь артиста на запитання: «Що допомагає, а що заважає вашій творчій роботі?». Серед стаціонарних цирків, в яких артистам під час гастролей надається всебічна допомога, був названий Харківський цирк.

353. **Дьяченко, В.** На арене – [дрессировщик хищников] Вальтер Запашный // Крас. знамя. – 1980. – 16 сент.

354. **Яшинов, Ф.** В [Харьковском] цирке новая программа // Крас. знамя. – 1980. – 9 окт.

В основі вистави «Романтики – 80» – акробатичний атракціон «Романтики» під керівництвом народного артиста РРФСР Володимира Довейка. Вперше у Харкові дресировані корови Маргарити Бреди.

355. **Яшинов, Ф.** Завтра в цирке – премьера // Крас. знамя. – 1980. – 26 нояб.

У цирковому дивертисменті центральне місце належить ілюзійному атракціону «Фантазія чудес» під керівництвом почесного члена Академії магії Індії Анатолія Фурманова. Пролог до вистави підготував режисер Харківського цирку В. Гамеров.

356. **Сергієнко, Є.** Чарівник розкриває таємниці : новор. вистава на арені Харк. цирку // Ленін. зміна. – 1981. – 1 січ.

У виставі «Чарівник з країни "Дітландія"» беруть участь як професійні артисти, так і вихованці дитячих самодіяльних колективів Палацу культури будівельників. Автор сценарію М. Ентін. Режисер спектаклю В. Гамеров, диригент В. Шахман, художнє оформлення М. Куцевого.

357. **Семенова, Н.** На манеже – сказка // Крас. знамя. – 1981. – 11 янв.

У новорічній виставі Харківського цирку «Червона шапочка» беруть участь наїзник, заслужений артист Таджицької РСР Д. Барон,

дресирувальниця собак Л. Кудрявцева, артист оригінального жанру С. Савельєв, дресирувальниця мавп Л. Маликова, ілюзіоніст А. Фурманов.

358. **Сухіна, Л.** Зигзаги долі і «Фантазія чудес» // Ленін. зміна. – 1981. – 3 лют.

Гастролі велофігуриста Леоніда Лапідуса в Харківському цирку.

359. **Яшинов, Ф.** Феерия на воде // Крас. знамя. – 1981. – 14 февр.

Директор Харківського цирку розповів про прем'єру програми «Цирк на воді», в якій брали участь жонглер А. Ляхов, еквілібристи на драбинах Агєєви, повітряна гімнастка А. Самсонова, дресировані ведмеді Б. Іванова та інші.

360. **Яшинов, Ф.** На арені – прем'єра // Ленін. зміна. – 1981. – 25 лип.

Програма «Арена відважних», в основі якої великий зоологічний атракціон «Давид Сасунський» під керівництвом Михайла Багдасарова.

361. **Яшинов, Ф.** Веселый серпантин : [программа в Харьк. цирке] // Крас. знамя. – 1981. – 21 окт.

Про участь у виставі клоунів Г. Ротмана і В. Логінова, дресирувальниці мавп Т. Шатирової, танцівниці на дроті К. Дончі-Оол, акробатів Мінералових та інших. Парад-пролог поставив режисер цирку В. Гамеров.

362. **Бровко, Т.** Свято молодечого завзяття // Вечір. Харків. – 1981. – 14 листоп.

Програма Харківського цирку «Веселий серпантин». На манежі виступають велоакробати під керівництвом Р. Каковіна, повітряні гімнасти Н. Канарська і Є. Зайцев, дресирувальниця М. Маяцька, клоунська група «Ха-ха-трон» за участю Г. Ротмана, В. Логінова і В. Багрова.

363. **Яшинов, Ф.** В цирке – «Человек-невидимка» // Крас. знамя. – 1981. – 10 дек.

Директор Харківського цирку розповів про виставу, в основі якої унікальний атракціон, підготовлений володарем вищого міжнародного призу ілюзіоністів «Золота чарівна паличка з діамантами» заслуженого артиста РСФСР О. Ратіані.

364. **Голдобина, Н.** Встреча с любимым героем : премьера спектакля «Айболит в цирке» // Крас. знамя. – 1982. – 13 янв.

365. **Серебрякова, Е.** Професія – клоун // Вечір. Харків. – 1982. – 6 лют.

Про клоунів Валерію Крикуненко та Віктора Бандуру, які гастролюють у Харківському цирку.

366. **Яшинов, Ф.** Під знаком дружби // Соціаліст. Харківщина. – 1982. – 6 берез.

Директор Харківського цирку розповів, що 1982 рік проходитиме під знаком творчих звітів циркових колективів братніх народів СРСР.

367. **Яшинов, Ф.** Огонь Прометея // Крас. знамя. – 1982. – 18 апр.

Прем'єра спектакля «Прометей». За цю роботу автор та режисер-постановник, народний артист СРСР В. Волжанський нагороджений Державною премією СРСР.

368. **Гнатишин, Р.** Зимовий бал у серпні // Вечір. Харків. – 1982. – 7 серп.

У виставі «Цирк на льоду» беруть участь музичний ексцентрик І. Ямпольський, жонглер О. Письменний, дресирувальники ведмедів М. Шаєвська та Г. Будницький, група клоунів під керівництвом В. Попова та інші.

369. **Гнатишин, Р.** У хокей грають справжні ведмеді... : [вистава «Цирк на льоду»] // Вечір. Харків. – 1982. – 21 серп.

370. **Гамеров, В.** Сувениры – харьковчанам // Крас. знамя. – 1982. – 10 окт.

Режисер Харківського цирку розповів про прем'єру вистави «Циркові сувеніри», в якій брали участь артисти з багатьох республік Радянського Союзу. Серед номерів – атракціон дресирувальниці левів заслуженої артистки РРФСР Ольги Борисової, підготовлений Харківською філією Всесоюзної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів.

371. **Думкін, І.** «Циркові сувеніри» // Вечір. Харків. – 1982. – 13 жовт.

У Харківському цирку виступають артисти з республік Радянського Союзу: туркменські джигіти Аннаєви, еквілібристи Валентина і Микола Катіни, скрипаль циганського колективу К. Ферару, дресирувальниця диких левів Ольга Борисова та інші.

372. **Голдобина, Н.** Симпатичным бывает даже бегемот... // Крас. знамя. – 1982. – 2 дек.

На манежі Харківського цирку – програма «На орбіті дружби». Серед номерів атракціон «Екзотичні тварини» під керівництвом дресирувальника, народного артиста Армянської РСР Степана Ісаакяна.

373. **Гамеров, В.** В цирке – новая программа // Крас. знамя. – 1983.

– 22 янв.

Про атракціон-виставу «Слони та тигри» дресирувальників Мстислава та Долорес Запашних.

374. **Гнатишин, Н.** На арені [Харківського] цирку // Вечір. Харків. – 1983. – 5 лют.

У виставі «На арені москвичі» беруть участь акробати на конях під керівництвом М. Запашного, дресирувальниця собак Зоя Захарова, еквілібристи під керівництвом Бориса Шабаєва, клоуни В'ячеслав Дурдинов та Юрій Банников, дресирувальники диких тварин Долорес та Мстислав Запашні та інші артисти (наведені прізвища).

375. **Бровко, Т.** На шляхах мужності й натхнення // Вечір. Харків. – 1983. – 26 жовт. : фотогр.

У Харківському цирку гастролюють дресирувальники Володимир та Людмила Шевченки, акробати Світлана та Володимир Кашеварови, жонглер Сергій Ігнатов, акробатичний ансамбль «Буковина», гімнасти під керівництвом Ігоря Бессараба та інші.

376. **Шевченко, В.** Приборкувачі непокірних : бесіда з дресирувальником Володимиром Шевченком / записав В. Петренко // Соціаліст. Харківщина. – 1983. – 5 листоп. – С. 3 : фотогр.

Про нову виставу «Шлях мужності і натхнення» за участю народних артистів УРСР Людмили та Володимира Шевченків. Артисти неодноразово гастролювали у Харкові, а В. Шевченко розпочав у Харкові професійну діяльність.

377. **Бровко, Т.** Чудеса «Веселої арени» // Вечір. Харків. – 1983. – 17 груд. : фотогр.

У Харківському цирку з новою програмою гастролюють вітчизняні артисти: дресирувальники М. Лапідо та О. Ільїна, акробати під керівництвом В. Максимова, жокеї Соболевські, жонглер Т. Рубцова, клоуни В. Свириденко, В. Барановський та інші.

378. **Дмитренко, В.** Шимпанзе – «артисти» // Соціаліст. Харківщина. – 1984. – 4 квіт. : фотогр.

У Харківському цирку – атракціон «Цирк шимпанзе» під керівництвом дресирувальників Ванди Іванової та заслуженого артиста РРФСР Валентина Іванова.

379. **Бровко, Т.** Арена сміливих і мужніх // Вечір. Харків. – 1984. – 13 серп.

380. **Тамарова, Б.** На манежі і за манежем [Харківського цирку]

Вечір. Харків. – 1984. – 28 верес. : фотогр.

Про творчість режисера Харківського цирку В. Гамерова, інспектора манежу Л. Спектра, звукорежисера Б. Торопова, художника з освітлення Б. Ватта, адміністратора М. Хильченка.

381. **Бровко, Т.** «Луна Ала-Тоо» // Вечір. Харків. – 1985. – 17 лист.

Виступ у Харкові циркового колективу з Киргизії з програмою «Сонячне коло».

382. **Абдуллаєва, Л. В.** На сцені – ілюзіон : [интерв'ю із заслуж. артисткою Азерб. РСР Л. В. Абдуллаєвою] / записала Л. Владова // Ленін. зміна. – 1985. – 26 листоп.

У Харківському цирку ілюзійне ревю під керівництвом Л. В. Абдуллаєвої.

383. **На сцені** – ілюзіон // Ленін. зміна. – 1985. – 26 листоп.

На манежі Харківського цирку – ілюзійне ревю під керівництвом заслуженої артистки Азербайджанської РСР Лідії Абдуллаєвої.

384. **Абдуллаева, Л. В.** Праздник чудес : [интервью с иллюзионисткой Л. В. Абдуллаевой] // Крас. знамя. – 1985. – 19 дек.

385. **Савенко, О.** За цирковими лаштунками // Вечір. Харків. – 1986. – 1 січ. : фотогр.

До новорічної програми Харківського цирку увійшли номери мага Лідії Абдуллаєвої та єдиний у світі пташиний цирк під керівництвом Юрія та Ельвіри Ельворті.

386. **Бровко, Т.** Сміливість. помножена на доброту // Вечір. Харків. – 1986. – 2 серп.

Прем'єра програми Харківського цирку «Парад циркових зірок».

387. **Кочаков, Н.** Парад циркових зірок : [інтерв'ю з дресирувальником Н. Кочаковим, який гастролює у Харк. цирку] / записав В. Владимиров // Ленін. зміна. – 1986. – 16 серп.

388. **Бровко, Т.** Наче в світі чарівному // Вечір. Харків. – 1986. – 2 груд.

Програма «Калейдоскоп див» у Харківському цирку.

389. **Володимиров, В.** Запрошує «Калейдоскоп див» // Ленін. зміна. – 1986. – 18 груд.

У Харкові гастролює ілюзіоніст Наталя Семенівна Рубанова, донька відомого ілюзіоніста Семена Борисовича Рубанова.

390. **Ганешин, К.** Ради нескольких минут // Совет. эстрада и цирк. – 1987. – № 1. – С. 22–23 : фот.

На запрошення директора Ф. Яшинова на манежі Харківського цирку виступають дресирувальники ведмедів Тамара та Іван Ярові.

391. **Черняк, Е.** Краще один раз побачити // Ленін. зміна. – 1987. – 14 лют.

У програмі «Цирк на льоду» виступають вихованці дресирувальників Наталії і Миколи Жук: півник, гусак, болонка, пудель і корова Лада. Усі на ковзанах.

392. **Бровко, Т.** Льодова феєрія : [«Цирк на льоду»] // Вечір. Харків. – 1987. – 17 лют.

393. **Марчевський, А.** Дещо про клоунаду : [інтерв'ю із заслуж. арт. РРФСР Анатолієм Марчевським, який виступає у Харкові] // Веч. Харьков. – 1987. – 14 трав.

394. **Щербакова, Н.** Непостижимые загадки **Кио** // Крас. знамя. – 1987. – 24 сент.

Про гастролі ілюзіониста у Харкові.

395. **Гамеров, В.** С чем идем к юбилею : беседа с гл. реж. Харьк. цирка, засл. работником культуры УССР В.С. Гамеровым / записала Н. Семенова // Крас. знамя. – 1987. – 7 окт.

Рішенням міністерства культури СРСР Харківському цирку присвоєне перше місце у Всесоюзному змаганні театрально-видовищних закладів держави. На базі цирку в 1987 р. було підготовлено нові номери «Дресировані голуби» під керівництвом Наталії Ястребової та «Північне сяйво» під керівництвом А. Денисенко за участю білих ведмедів на ковзанах.

396. **Сіроченко, Ю.** На арені – самодіяльні таланти // Вечір. Харків. – 1987. – 22 жовт.

На арені Харківського цирку виступили самодіяльні циркові колективи міста.

397. **Остромовская, С.** Самые благодарные зрители: дети к Дурову спешат. Гастроли в Харькове Ю. Дурова с сыном // Крас. знамя. – 1988. – 10 янв.

398. **Рубанова, Н.** Страдания циркового режиссера // Совет. эстрада и цирк. – 1988. – № 10. – С. 17–18.

Про успіх у Харкові спектаклю «Чарівниця різнобарвного міста», підготовленого на базі ілюзіон-атракціону «Калейдоскоп».

399. **Житницький, А.** Цирк: сьогодні і щоденно // Вечір. Харків. – 1988. – 14 листоп. – С. 4.

Про художнього керівника циркового атракціону «Прометей», заслужену артистку РСФСР Марину Володимирівну Волжанську та народного артиста СРСР Володимира Олександровича Волжанського, які гастролюють у Харкові.

400. **Свирелин, Ю.** Смелые люди и добрые звери // Крас. знамя. – 1989. – 19 янв.

Про гастролі у Харківському цирку відомого артиста В. Філатова з його дресированими хижаками.

401. **Тихонова, І.** Філатови : [на гастролях у Харкові «Цирк звірів» Валентина Філатова] // Вечір. Харків. – 1989. – 15 квіт.

402. **Ассовская, Т. Г.** В каком направлении пойдет цирк? : [интервью с реж. цирковых программ Т. Г. Асоовской] / беседу вел Р. Славский // Совет. эстрада и цирк. – 1989. – № 5. – С. 5–7; 26–27.

Йшлося про необхідність реконструкції харківського філіалу Всесоюзної дирекції Союздержцирку.

403. **Гамеров, В.** Десять лет спустя // Крас. знамя. – 1989. – 23 июля.

Гастролі дресирувальника хижаків Вальтера Запашного.

404. **Ревенко, В.** Як і завжди аншлаг // Веч. Харьков. – 1989. – 12 серп.

Про виступи В. Запашного на манежі Харківського цирку.

405. **Запашний, В.** «Усе належить глядачеві» : [інтерв'ю із заслуж. артистом РРФСР приборкувачем хижаків В. Запашним під час гастролів у Харків. цирку] // Ленін. зміна. – 1989. – 26 серп.

406. **Тульчинский, А.** Репортаж из клетки цирка : из истории Харьк. цирка // Панорама. – 1997. – № 40. – С. 14.

Спогади журналіста, якому дресирувальник диких звірів Вальтер Запашний під час гастролей у Харківському цирку дозволив зробити фото своїх вихованців безпосередньо у клітці.

407. **Александрова, В.** «Чорна кішка» – в Харкові // Соціаліст. Харківщина. – 1989. – 14 жовт.

Перший в Радянському Союзі театр магії під керівництвом Олени та Рафаеля Циталашвілі.

2.2.2 Цирк сьогодні і щодня: 1990 – 2013 рр.

408. **Котляр, В.** Мастерские кудесников, которые ютятся в развалюхах // Крас. знамя. – 1990. – 27 янв.

Про умови праці артистів Харківського цирку.

409. **Парад** волшебников // Крас. знамя. – 1990. – 1 марта.

У харківському кіноконцертному залі «Україна» відбулась естрадна вистава, присвячена відкриттю Всесоюзного фестивалю ілюзіоністів.

410. **Аркадін, М.** Світ без чудес – чорно-білий... // Вечір. Харків. – 1990. – 13 берез.

У Харкові проходив Всесоюзний фестиваль фокусників.

411. **Майхровський, Є.** «Вітаю харків'ян з весною» : розмова з клоуном, нар. арт. РРФСР Євгеном Майхровським // Веч. Харьков. – 1990. – 31 берез.

Клоун Май (Є. Майхровський) гастролює у Харкові в програмі «Московські зірки».

412. **Леонтьев, Б.** Старый добрый цирк // Крас. знамя. – 1990. – 13 окт.

У Харківському цирку – ревю «Ретробуфф».

413. **Ушманов, Л.** Король шутов, но не шут королей : [о гастролях в Харькове **Ю. Ю. Дурова**] // Время. – 1990. – 13 янв.

414. **Дьяченко, В.** Восемь лет спустя // Крас. знамя. – 1991. – 1 фев.

Про прем'єру в Харківському цирку. Дресирувальники Людмила та Володимир Шевченки підготували нову програму за участю левів та тигрів.

415. **Семенова, Н.** Вполне реальное чудо // Время. – 1991. – 15 нояб.

Про гастролі у Харківському цирку українського артиста естради, виконавця психологічних трюків, члена Всесвітнього братства магів Олега Фріша з його музично-психологічним шоу «Обличчя й маски».

416. **Владушкин, В.** У них – кавардак // Слобода. – 1991. – 7 дек. – С. 5.

Про нову програму у Харківському цирку за участю артиста Є. Майхровського (клоун Май). Режисер А. Бінус.

417. **Капустин, А.** У орангутанга есть маленькая слабость – он любит пить по утрам какао // Слобода. – 1992. – 11 янв. – С. 6.

Про гастролі артиста цирку, дресирувальника приматів С. Ісаакяна.

418. **«Чудеса** левитации» // Время. – 1992. – 4 авг. : фот.

Нова програма Харківського цирку.

419. **Владушкин, В.** Загадка цветного ящика // Слобода. – 1992. – 5 авг. – С. 5 : фот.

Про нову програму Харківського цирку.

420. **Корсунский, В.** Экспресс в страну веселья // Время. – 1992. – 7 окт.

Нова програма Харківського цирку «Веселий експрес».

421. **Темп** и мастерство // Слобода. – 1992. – 8 окт. – С. 5 : фот.

Про нову програму Харківського цирку «Веселий експрес».

422. **Столбецов, О.** У цирк – до рибок... // Вечір. Харків. – 1992. – 22 жовт.

При Харківському цирку створено підприємство з розведення рідкісних пород риб та плазунів.

423. **«На цьому** веселому експресі» : [про нову програму Харк. цирку] // Вечір. Харків. – 1992. – 10 листоп.

424. **Корсунский, В.** «Алло? Это цирк!» : [новая программа в Харьк. цирке] // Время. – 1992. – 5 дек.

425. **Лященко, І.** Харків – місто циркове // Вечір. Харків. – 1992. – 24 груд.

Нові програми Харківського цирку, гастролі циркових труп з інших міст та країн.

426. **Корсунский, В.** И весело, и грустно // Время. – 1993. – 12 февр. : фот.

Нова програма «Веселий вернісаж» у Харківському цирку.

427. **Вперше** на арені цирку // Вечір. Харків. – 1993. – 27 лют.

У Харківському цирку вистави йдуть українською мовою.

428. **Егоров, Г.** Какие чувства воспитываем // Панорама. – 1993. – № 18 : фот.

Негативні відгуки про проведення на арені Харківського цирку турнірів бійцівських собак.

429. **Корсунский, В.** Обезьяны, хорьки и ... «Мерседесы» // Время. – 1993. – 9 сент.

Анонс нової програми Харківського цирку, якою відкривається 109-й сезон.

430. **«Снова** туда, где море огней...» // Слобода. – 1993. – 18 сент. – С. 6 : фот.

Програма Харківського цирку «Чудо-диваки».

431. **Владко, Г.** Вот она была – и нету... // Слобода. – 1994. – 1 янв. : фот.

Про останню в 1993 р. програму Харківського цирку «Людина-невидимка» – атракціон під керівництвом заслуженої артистки РФ Людмили Ратіані.

432. **Волов, В.** Привет удаву от мартышки // Слобода. – 1994. – 29 янв. – С. 6 : фот.

Про нову програму Харківського цирку «Чарівники манежу».

433. **Корсунский, В.** В ожидании «Бриллиантовой звезды» // Время. – 1994. – 9 апр. : фот.

Про отримання Харківським виробничо-художнім підприємством Укрдержцирку знака якості за виготовлення унікальних предметів циркового реквізиту, який буде вручено у Мехіко.

434. **Корсунский, В.** Какошка и Мотя проведут отпуск в Харькове // Время. – 1994. – 19 нояб.

Про прем'єру в Харківському цирку.

435. **Корсунский, В.** Ехали медведи на... лошади // Время. – 1995. – 29 апр.

Гастролі дресирувальників з Російської Федерації Айрада і Галини Вільданових з номером «Ведмеді-наїзники».

436. **Житницкий, А.** Куда уехал цирк? : интервью с засл. работником культуры Украины, директором Харьк. цирка Анатолием Житницким // Панорама. – 1995. – № 6 : фот.

437. **Хомайко, Ю.** Грация, ловкость, мужество // Веч. Харьков. – 1996. – 30 янв. – С. 3.

Про нову, покращену програму Харківського цирку.

438. **Рекало, Ю.** Цирк не любить – значит детей не любить : новая программа в Харьк. цирке // Слобода. – 1996. – 24 февр.

439. **Бєжина, Н.** Ведмеді Віктора Шабатька вміють все, навіть розмовляти // Панорама. – 1996. – № 6. – С. 15.

Про гастролі дресирувальника Дніпропетровського цирку в Харкові.

440. **Корсунский, В.** Принцы и принцессы цирка : [114-й сезон в Харьк. цирке] // Время. – 1996. – 26 сент. : фот.

441. ** Анриянненко, Ю.** Новая программа [Харьковского цирка] // Слобода. – 1996. – 23 окт. : фот.

442. **Корсунский, В.** Украинским циркам не нужны наряды? И

атракционы тоже? / // Время. – 1997. – 24 июля.

Про 20-річчя діяльності Харківського виробничого підприємства державної компанії «Цирки України».

443. **Корсунский, В.** Веселый клоун, играющий с кошками // Время. – 1997. – 5 авг.

Про гастролі народного артиста РФ Юрія Куклачова.

444. **Абрамов, В.** Уроки доброты Юрия Куклачева // Время. – 1997. – 12 авг.

445. **Владимиров, В.** Юрий Куклачев: «Я то деревце, которому чужая земля противопоказана» // Веч. Харьков. – 1997. – 19 авг.

446. **Корсунский, В.** Слоны и тигры приехали. Ждем артистов // Время. – 1997. – 25 сент.

Про атракціон «Білі тигри» під керівництвом дресирувальників з Росії Ольги Денисової та Сарвата Бегбуді.

447. **Корсунский, В.** Сарват Бегбуди: «Пусть читатели «Времени» дадут имена тигрятам» // Время. – 1997. – 4 окт. : фот.

Про гастролі у Харкові народного артиста РФ Сарвата Бегбуді. У програмі – атракціон «Білі тигри».

448. **Владимиров, В.** «По улицам слона не водят...» : [о гастролях москов. цирка в Харькове] // Веч. Харьков. – 1997. – 16 окт. – С. 3.

449. **Бегбуди, С.** Как погиб Акбар: «Мне понравились Тахир и Зухра» : [интервью с нар. артистом РФ Сарватом Бегбуди] / записал В. Корсунский // Время. – 1997. – 28 окт.

450. **Корсунский, В.** Ехали медведи на велосипеде, а за ними... Головацкие // Время. – 1998. – 5 мая.

У Харківському цирку відбулася прем'єра вистави «Травневий калейдоскоп» за участю українських артистів.

451. **Субота, В.** Цирк не винен... // Культура і життя. – 1998. – 23 верес.

Про непорозуміння між податковою інспекцією та адміністрацією Харківського цирку з приводу несплати податків колективами, що гастролюють та виступають в приміщенні цирку.

452. **Корсунский, В.** Манежу все возрасты покорны // Время. – 1998. – 12 нояб. : фот.

Про нову програму ілюзіоністів, заслужених артистів Россії Тетяни Кох та Юрія Кукеса в Харківському цирку. Ю. Кукес народився та починав циркову кар'єру в Харкові.

453. **Корсунский, В.** На грани вымирания украинский цирк и уникальное предприятие в Харькове : [Харьк. гос. худож.-творч. производств. предприятие компании «Укргосцирка»] / В. Корсунский // Время. – 1999. – 9 февр.

454. **Черных, О.** Город кошек и клоунов : [о гастролях в Харькове Ю. Куклачева] // Гор. газ. – 1999. – 20 мая. – С. 6.

455. **Корсунский, В.** Что на ужин у медведей? // Время. – 1999. – 24 июня : фот.

Про вихованців дресирувальниці, заслуженої артистки РФ Валентини Симонової, яка перебуває на гастролях у Харківському цирку.

456. **Романовский, В.** Осеннее золото арены : [116-й сезон Харьк. цирка] // Веч. Харьков. – 1999. – 27 сент.

457. **Логачева, Р.** Цирк без халтуры // Веч. Харьков. – 2000. – 1 февр.

Про нову програму «Цирк з плюсом».

458. **Корсунский, В.** Бежала Бася по Одессе... // Время. – 2000. – 24 февр.

Гастролі у Харкові українських дресирувальників ведмедів Олександра і Людмили Грюкових.

459. **Корсунский, В.** Харьковский цирк находится под угрозой закрытия // Время. – 2000. – 29 февр. : фот.

460. **Кондратюк, С.** Там, где живет детство // Веч. Харьков. – 2000. – 13 июля.

У Харкові гастролює найкращий у світі кінний цирк «Тамерлан» під керівництвом народного артиста РФ, лауреата Державної премії РФ Тамерлана Нугзарова.

461. **Корсунский, В.** Чудо-гимнасты, Бари-бомж и «мальчик» Маня // Панорама. – 2000. – № 41. – С. 14.

Гастролі у Харкові Узбекдержцирку.

462. **Анничев, А.** Наш добрый старый цирк // Веч. Харьков. – 2002. – 28 марта.

Про старі традиції Харківського цирку в новому приміщенні (на 2200 місць), будівництво якого завершене в 1973 р.

463. **Анничев, А.** Волжанские в своем городе // Веч. Харьков. – 2002. – 11 июня : фот.

Про неодноразові гастролі в Харківському цирку повітряних канатаходців з Росії під керівництвом заслуженої артистки РФ Марії

Волжанської.

464. **Брикимова, М.** [Игорь] Кио – и никаких иллюзий // Веч. Харьков. – 2003. – 27 сент.

465. **Кио, И. Э.** Игра в волшебника : [интервью с фокусником во время его гастролей в Харькове] / записала Л. Георгиева // Событие. – 2003. – № 42. – С. 8.

466. **Куклачев, Ю.** «Моим именем называют кошек» : [интервью с руководителем Театра кошек Юрием Куклачевым во время его гастролей в Харькове] / записала Т. Невская // Событие. – 2003. – № 43. – С. 8 : фот.

467. **Чудовий** кошачий театр // Слобід. край. – 2003. – 11 жовт.

Гастролі народного артиста РФ Ю. Куклачова з дресированими кішками.

468. **«Нежное** шоу» Вячеслава Полунина // Время. – 2003. – 28 окт. – С. 3.

О гастролях в Харьковском цирке народного артиста РФ, клоуна В. Полунина.

469. **Полунин, В.** Счастье по умолчанию : [интервью с клоуном В. Полуниным во время его гастролей в Харькове] / записала Н. Еременко // Событие. – 2003. – № 47. – С. 8.

470. **Духовно-культурний** розвиток міста [Харкова] // Харків – 350: історія, сучасність, стратегія розвитку. – Харків, 2004. – С. 216.

Про присвоєння імені І. Бугримової майдану біля Харківського державного цирку.

471. **Шевченко, В.** «Звериное шоу» Владимира и Людмилы Шевченко : [интервью с дрессировщиками В. Шевченко и Л. Шевченко во время гастролей в Харькове] / записала Л. Георгиева // Событие. – 2004. – № 22. – С. 8 : фот.

472. **Осийчук, М.** К нам приехал шапито // Веч. Харьков. – 2004. – 24 июня.

Про гастролі у Харкові українського цирку «Кобзов». Микола Кобзов – колишній цирковий артист, власник мережі цирків-шапіто.

473. **Георгиева, Л.** Веселье по заказу // Событие. – 2005. – № 1. – С. 21 : фот.

Гастролі у Харкові Великого Московського цирку з програмою «Новорічне ревю».

474. **Георгиева, Л.** Тайны Харьковского цирка // Харьк. изв. – 2007. – 11 окт. – С. 12.

Гастролі у Харкові Великого Московського цирку.

475. **Плотичер, Е. А.** Площадь Ирины Бугримовой и улица Нетеченская // Слово о родном городе / Е. А. Плотичер. – 2009. – С. 191–192.

Інформація про площу перед будівлею Харківського цирку, названу іменем харків'янки – дресерувальниці диких тварин Ірини Бугримової.

476. **Ефанова, М.** Новый цирк получил зрителя, но потерял свій сад : [к 35-летию переезда Харьк. цирка в новое здание] // Веч. Харьков. – 2009. – 9 апр.

477. **Ефанова, М.** В цирке работают только однолюбы // Веч. Харьков. – 2009. – 29 авг.

Розповідь шпрехшталмейстера Л. М. Спектора про сьогодення Харківського цирку.

478. **Рачикова, О.** Клоуни-ексцентрики попорелякували глядачів // Слобід. край. – 2009. – 26 верес.

Про відкриття нового сезону у Харківському цирку.

479. **Симоненко, А.** Все, как в цирке, и немного больше // Харьк. изв. – 2010. – 23 марта. – С. 8 : фот.

Про прем'єру програми «Калейдоскоп хижаків», присвяченої 100-літтю від дня народження І. Бугримової.

480. **Ефанова, М.** Артисты цирка решились на «мокрое дело» // Веч. Харьков. – 2010. – 18 сент.

Відкриття сезону програмою «Цирк на воді».

481. **Ефанова, М.** Четырехлапые циркачки стороят зрителям глазки // Веч. Харьков. – 2010. – 13 нояб.

Про лазерне costo-show «Планета мавп» під керівництвом народної артистки РФ Маргарити Бреда в Харківському цирку.

482. **Огородня, Т.** Харківським паралімпійцям подарували крила перемоги / Т. Огородня, Б. Бреславець // Слобід. край. – 2011. – 29 листоп. – С. 10.

Про парад переможців спортивного руху людей з обмеженими можливостями у Харківському цирку з нагоди завоювання харківськими паралімпійцями 70 нагород на паралімпійських іграх 2011 року.

483. **Субота, В.** Молодість «старого цирку» // Культура і життя. – 2011. – № 35. – С. 16.

Про незадовільний стан будівлі старого Харківського цирку.

484. **Кіч, Т.** Цирк презентує магічну програму // Слобід. край. –

2012. – 3 листоп. – С. 5.

Про нову програму «Магія цирку», в якій виступають артисти України, Росії та Молдови.

2.3 Ювілеї цирку

485. **Бровко, Т.** За святковою програмою : [100-річчя Харк. цирку] // Вечір. Харків. – 1984. – 20 верес. : фотогр.

Гастролі московського циркового колективу «Росія». Виступили повітряні гімнастки Н. Іванова та Н. Беляєва, дресирувальниця М. Бреда, жонглери А. Мягкоступова та В. Пилипович та інші. До глядачів з привітанням звернувся народний артист СРСР Микола Ольховіков. Режисер вистави – заслужений працівник культури УРСР В. Гамеров

486. **Бровко, Т.** На порозі другого століття : [ювілей Харк. цирку] // Вечір. Харків. – 1984. – 28 верес.

487. **Житницький, А**. Вистава довжиною в сто років : до вік. ювілею Харк. держ. цирку // Вечір. Харків. – 1984. – 14 верес., 15 верес., 19 верес., 22 верес.

488. **Житницький, А**. Куди поїхав цирк? : [до 100-річчя з дня заснування Харк. цирку] // Прапор. – 1984. – № 5. – С. 121–126.

489. **Петренко, В.** Побачення з дивом триває : до 100-річчя Харк. цирку // Соціаліст. Харківщина. – 1984. – 28 верес.

Історія циркового мистецтва у Харкові. Згадуються атракціони «Куля сміливості» П. Маяцького та «Чудеса без чудес» А. Сокола, підготовлені у Харківському цирку.

490. **Румянцева, И.** Юбилей Харьковского цирка // Крас. знамя. – 1984. – 30 сент.

Про святкові збори, присвячені 100-літтю Харківського цирку. Колективу закладу вручено грамоту Президії Верховної Ради України.

491. **УРСР.** Верховна Рада. Президія. Про нагородження Харківського державного цирку Почесною грамотою Президії Верховної Ради УРСР : указ // Вечір. Харків. – 1984. – 16 лип.

492. **Ухарова, В.** На пороге второго столетия // Совет. эстрада и цирк. – 1984. – № 12. – С. 4–5 : фот.

Про історію та творчі досягнення цирку.

493. **Щербаков, Н.** «...Искусство массовое» : 100-летие Харьк. цирка // Крас. знамя. – 1981. – 9 авг.

Згадується початок творчої діяльності артистів Ірини Бугримової, Петра Маяцького, Олександра Буслаєва на манежі Харківського цирку. Саме тут народився й образ «сонячного клоуна» Олега Попова.

494. **Пилькина, О.** 110 лет – и вечно молодой [Харьковский цирк] // Вечір. Харків. – 1994. – 8 сент.

495. **Матвієнко, П.** Арена щоденного дива : [до 120-річчя Харк. цирку] // Слобід. край. – 2003. – 27 верес.

496. **Харьковский** цирк не гасит огни! : [к 120-летию Харьк. гос. цирка] // Событие. – 2003. – 9 – 15 окт. – С. 19 : фот.

497. **Гурьев, А.** Харьковскому цирку – 125! // Харьк. изв. – 2008. – 2 окт. – С. 4.

498. **Ефанова, Н.** У цирка – юбилейный день : [125-летие Харьк. цирка] // Веч. Харьков. – 2008. – 27 сент.

Див. також № 239.

2.4 Архітектура циркових будівель

499. **Воліна, Д.** Щоб засвітилися вогні цирку // Вечір. Харків. – 1969. – 26 берез.

Про хід будівництва приміщення нового цирку у Харкові. Висвітлюються недоліки та труднощі у роботі.

500. **История** чудес Харьковского цирка // Время регионов Харьковщины. – 2012. – №51. – С. 15 : фот.

Відомості про перші та сучасні будівлі цирку.

501. **Дворцы** циркового искусства // Слобода. – 2005. – 8 нояб. – С. 19 : фот.

Інформація про історичні (цирк Грікке, цирк Міссурі) та сучасні будівлі Харківського цирку.

502. **Крупа, Т. Н.** Улица Полтавский Шлях / Т. Н. Крупа, Е. В. Астахова // Харьков туристический : путеводитель-справ. – 2008. – С. 79–81 : фот.

Інформація про будівлю колишнього театра-цирку Грікке, в якій проходили циркові вистави протягом 1907 –1977 рр. (площа Червоного міліціонера, колишня Жандармська площа).

503. **Лейбфрейд, А. Ю.** Театры // Харьков: от крепости до столицы : заметки о старом городе / А. Ю. Лейбфрейд, Ю. Ю. Полякова. – Харьков, 2001. – С. 186 – 220 : фот.

Інформація про циркові будівлі.

504. **Лінецький, О. В.** Міжнародний конкурс на театр масового музичного дійства в Харкові // Рад. театр. – 1931. – № 4. – С. 29–39 : ілюстр.

У багатьох проектах, представлених на конкурс, було передбачено циркову сцену.

505. **Можейко, И.** Сегодня и ежедневно : жизнь и проблемы старого здания // Харьк. изв. – 2010. – 29 апр. – С. 8 : фот.

Про будівлю старого цирку на площі Червоного міліціонера.

506. **Мордвінов, А.** Остаточний проект Державного театру масового музичного дійства в Харкові / А. Мордвінов // Рад. театр. – 1934. – № 4. – С. 15–28 : ілюстр.

У проекті театру було передбачено механізовану арену-сцену.

507. **Саратіков, С.** Будування Державного оперового театру в Харкові // Всесвіт. – 1930. – № 28/29. – С. 20.

У проекті театру передбачалося спорудження циркової арени.

508. **Харьковский** цирк // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 307 –308.

Відомості про будівлі цирків у Харкові, їх орендаторів та антрепренерів (брати Нікітіни, А. Чинізеллі, Е. Стрепетов), виступи колективів, що гастролювали у Харкові.

Див. також №№ 42, 71, 74, 76, 188, 253, 311, 313.

3 Харків – «кузня» циркових кадрів країни

3.1 Номери, підготовлені на базі Харківського цирку. Балансуючі під куполом цирку

509. **Анничев, А.** Циркачка с львиным сердцем // Время. – 2005. – 12 марта. – С. 6 : фот.

Про підготовку артистами цирку І. Бугримовою (майбутня дресирувальниця левів) та О. Буслаєвим механічного атракціону «Політ на санях під куполом цирку» на манежі Харківського цирку. Прем'єра відбулася на манежі Київського цирку в 1931 р.

510. **Запашный, М.** Простор творчеству : беседа с заслуж. артистом РСФСР М. М. Запашным / записал А. Амасович // Совет. эстрада и цирк. – 1976. – № 6. – С. 1 – 3.

Згадується атракціон артиста Петра Маяцького «Куля сміливості»,

підготовлений у Харківському цирку.

511. **«Шар** смелости»: буклет. – Саратов, 1950.

Атракціон за сценарієм П. Маяцького побачив світ на манежі Харківського цирку. Номер відзначений першою премією на Першому всесоюзному огляді циркових номерів, створених радянською молоддю (1952 р.).

512. **Дриго, А.** Все началось с эскизов // Совет. эстрада и цирк. – 1989. – № 3. – С. 44 – 46 : фот.

Згадується атракціон харків'янина Петра Маяцького «Куля сміливості», підготовлений у Харківському цирку в 1950 р.

513. **Паули, О.** Что мы знаем о мужестве // Совет. эстрада и цирк. – 1969. – № 4. – С. 14.

Про циркові номери П. Маяцького, в т. ч. «Куля сміливості», який було підготовлено на манежі Харківського цирку.

514. **Речицкий, В.** Смертельный номер со стрельбой из пушки // Изобретатель и рационализатор. – 1985. – № 5. – С. 30 –31 : фот.

Про винахід харківського інженера Степана Речицького для виконання циркового атракціону «Людина-снаряд» (1933 р.).

515. **Черкасский, Я.** Украинский цирк // Крас. знамя. – 1957. – 24 февр.

Перша програма Українського державного цирку «День народження» була підготовлена у Харкові, художній керівник П. Маяцький. Програма показана у Києві, Львові, Одесі, Саратові, Іваново.

516. **Черкасский, Я.** «Под цыганским шатром» // Крас. знамя. – 1957. – 18 апр.

У заключній програмі сезону в Харківському цирку відбулася прем'єра атракціону циганської циркової трупи. Атракціон підготовлено колективом Харківського цирку спільно з Московською студією циркового мистецтва. Особливо відзначені виступи жонглера Б. Бреслера, скрипаля на коні К. Ферару, дресирувальника ведмедів М. Шкоднікова, клоуна М. Шульгіна. Крім циганської трупи, у програмі беруть участь повітряні гімнасти Папазови, дресирувальниця собак Бистрова, заслужені артистки РСФСР, повітряні гімнастки сестри Кох.

517. **Пульсон, А.** Пока отсутствовали зрители... / А. Пульсон, Я. Черкасский // Крас. знамя. – 1957. – 22 сент. – С. 4 : фот.

Про підготовку в Харківському цирку атракціону «Леви на конях» під керівництвом дресирувальників Олександра і Тамари Буслаєвих.

518. **Новые** номера. Анатолий Фурманов // Совет. цирк. – 1959. – № 12. – С. 5 : фот.

Про прем'єру у Харківському цирку ілюзійного атракциону під керівництвом і за участю А. Фурманова. Атракціон підготовлено Центральною студією циркового мистецтва та Харківським цирком.

519. **Яшинов, Ф.** «Здрастуй, Москва!» // Соціаліст. Харківщина. – 1960. – 8 жовт.

Український цирковий колектив підготував програму, яка буде показана у Москві на Декаді українського мистецтва і літератури. Текст до параду-прологу написали українські письменники І. Муратов та П. Глазовий, режисери програми П. Маяцький, Л. Іваншутич, С. Однополозов та Є. Зіскінд. Усі номери створені на основі українського фольклору, творів українських поетів, письменників, супроводжуються народною музикою.

520. **Станишевский, Ю.** Здравствуй, Москва! // Совет. цирк. – 1960. – № 12. – С. 4-7 : фот.

Про гастролі Українського циркового колективу, програма якого готувалася спільно з Центральною студією циркового мистецтва та Харківським цирком.

521. **Благов, Ю.** РП-беда или наДЕжда // Совет. эстрада и цирк. – 1971. – № 5. – С. 11.

Підготовка номерів цирковими артистами під час репетиційного періоду у Харківсіькому цирку. Підкреслюється допомога директора цирку Ф. Яшинова, інженера А. Сімонова, адміністратора М. Хильченка.

522. **Лунін, К.** У цирку – літні канікули // Вечір. Харків. – 1972. – 18 лип.

У Харківському цирку перед початком нового сезону готуються такі номери: заслуженого артиста РРФСР Вальтера Запашного «Серед хижаків», повітряних гімнасток Лютарових, дресирувальниці мавп Тамари Шатірової. До обов'язків цирку, як базової установи, належить встановлення зв'язків з підприємствами Харкова з приводу розробки та виробництва нових апаратів для циркових вистав. Обладнання для цирку виготовлятиметься на протезному та велосипедному заводах, «Світло шахтаря», майстернях Автотранспортного технікуму.

523. **Сіраш-Богданов, Б. С.** Репортаж з арени : [інтерв'ю з режисером-інспектором цирку Борисом Семеновичем Сіраш-Богдановим] / записав К. Лунін // Вечір. Харків. – 1972. – 23 жовт. – С. 3 : фот.

Про підготовку до зарубіжних гастролей артистів Харківського цирку: дресирувальників Вальтера і Мариці Запашних, акробатів-балансеристів на жердинах Олександра Кобзєва, Анатолія Стеценко, Володимира Вовка та Анатолія Купцова.

524. **Альби** : [воздуш. гимнасты] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 32, 308.

Атракціон трупи повітряних гімнастів під керівництвом В. М. Галагана було підготовлено в Харкові.

525. **«Конёк-Горбунок»** : пантомима // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 159, 308.

Дитячий цирковий спектакль за сюжетом казки П. Єршова (автори сценарію Ю. Бродерсон, Є. Краснянський), підготовлений у Харківському цирку.

526. **Хачатурян, А.** Что умеют делать медведи // Совет. эстрада и цирк. – 1977. – № 8. – С. 12–13.

Про роботу дресирувальників Луіджо та Альбіни Безано над створенням акробатичних номерів з ведмедями в Харкові.

527. **Сыхра, Е.** Благодарим за помощь // Совет. эстрада и цирк. – 1978. – № 6. – С. 19.

Про допомогу народного артиста СРСР, жонглера на конях Миколи Ольховікова харківським артистам О. Сихрі та Б. Воробйову в підготовці номера «Акробатичний дует на конях».

528. **Верховень, В.** Вперше – і назавжди : репортаж з Харк. філ. дирекції по підготов. цирк. прогр., атракціонів і номерів // Ленін. зміна. – 1979. – 15 верес.

Молоді артисти цирку готують у Харкові номери: «Повітряна гімнастка на лопінг трапе» – Рано Разухеджаєва, «Ікарійські ігри» за участю Сергія Івіна, Славка Пушина, Юрія Борнякова та Юрія Медведєва, ведмежий атракціон «Незвичайна олімпіада» під керівництвом Віталія Пузакова. Допомагають артистам хореограф Я. О. Додін та режисер Л. М. Шлях.

529. **Гордієнко, Т.** Трюк, помножений на образ // Вечір. Харків. – 1982. – 18 трав.

Про циркову виставу «Прометей», створену народним артистом СРСР В. Волжанським у Харкові.

530. **Хачатурян, А.** Веселый ансамбль // Совет. эстрада и цирк. – 1983. – № 4. – С. 6-7 : фот.

Атракціон «Мавпячий цирк» підготовлений на базі Харківського цирку Юрієм Дуровим та Фарідом Якубовим.

531. **Укротители** велосипедов // Совет. эстрада и цирк. – 1983. – № 8. – С. 13-15 : фот.

Створення акробатом Л. Лапідусом, гімнастом Ю. Рижковим у Харківському цирку атракціону на велосипедах. Тренування проходили на арені Київського цирку. Велосипеди для номера виготовлені на Харківському велосипедному заводі. Пізніше до номера залучились Ю. Дашковський, В. Вулуца та О. Гловацький.

532. **Георгиева, Л.** На арене – только мальчики // Событие. – 2004. – № 45. – С. 15 : фот.

Про дресирувальників Олексія та Вероніку Пінко, які готують у Харківському цирку номер з левами.

3.2. Харківська філія Всесоюзної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів

533. **Благов, Ю.** Новая жизнь старого цирка // Совет. эстрада и цирк. – 1975. – № 8. – С. 14–15 : фот.

Про діяльність філії Всесоюзної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів у приміщенні старого цирку Харкова. Докладно йдеться про деякі номери.

534. **Долганов, В.** Вогні старого цирку // Соціаліст. Харківщина. – 1975. – 7 черв. – С. 4 : фот.

Про роботу Харківської філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів і номерів.

535. **Ганешин, К.** Девушка со львами // Совет. эстрада и цирк. – 1976. – № 6. – С. 18–20 : фот.

Дресирувальниця левів Ольга Борисова готувала номер у Харківській філії Всесоюзної дирекції з підготовки нових вистав, атракціонів та номерів

536. **Долганов, В.** «Мушкетери» починають з Харкова // Соціаліст. Харківщина. – 1976. – 15 жовт. – С. 4.

Про репетиційну роботу Харківської філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів і номері, а саме: номер зі звірями «Клишоногі туристи» з дресирувальником В. Пузаковим та «Північний туєсок» дресирувальниці Емми Чернової, номер вольтижерів на котушках

Холмських, гімнасток Зонових, у якому брала участь харківська школярка Надя Нестерович – вихованка народного цирку «Юність» Палацу культури ХЕМЗ.

537. **Червневий, М.** Світяться вогні старого цирку : [Харк. філ. Всесоюз. дирекції з підготовки цирк. програм, атракціонів і номерів] // Вечір. Харків. – 1977. – 19 січ.

Про підготовку номерів та атракціонів: дресирувальниця Ольга Борисова з африканськими левами, ілюзіон з тваринами і птахами «Північний туєсок» під керівництвом Емми Чернової, атракціон «Атлет і лев» під керівництвом Віктора Ярославцева, атракціон «Чудеса на колесах», для якого Харківський велозавод виготовив велосипеди з можливостю їздити по льоду, «Джигіти Узбекістану» під керівництвом Хакіма Заріпова, повітряні гімнасти під керівництвом Юрія Галагана, дресировані собачки Віри Арзуманової, повітряна гімнастка з орлом Галина Агєєва та інші.

538. **Левин, И.** Замысел и воплощение // Совет. эстрада и цирк. – 1978. – № 3. – С. 8–9.

Про роботу артистів О. Сихри, Б. Воробйова (акробати на конях), В. Пузакова (дресирувальник ведмедів, «Ведмеді-гімнасти») над створенням нових номерів у приміщенні старого Харківського цирку, де діє філія Всесоюзної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів.

539. **Дьяченко, В.** Готовится новый аттракцион // Крас. знамя. – 1982. – 5 сент.

У Харківській філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів та номерів готується атракціон «Атлет та леви» під керівництвом дресирувальників Віктора Ярославцева та Зої Чернеги.

540. **Сьогодні**, ввечері й щодня // Вечір. Харків. – 1982. – 20 листоп.

У Харківській філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів та номерів журі прийняло такі нові атракціони: «Ведмежа спортшкола» під керівництвом Вікторії та Миколи Андронових, «Кінні ігри з хустками» під керівництвом народного артиста Таджицької РСР Бахудара Анаєва, дресировані голуби латиської артистки Айї Балоде, велофігуриста Геннадія Брянцева та інші. Згадується клоун Олег Попов, для якого у 1980 р. на Харківському велозаводі було виготовлено веломашину на п'яти колесах – символі

Олімпійських ігор.

541. **Чиркін, Г.** Цирк захоплює, цирк виховує : [Харк. цирк] // Вечір. Харків. – 1984. – 1 січ. : фотогр.

У Харківській філії Всесоюзної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів поновлено атракціон дресирувальників Віктора та Зої Ярославцевих «Атлет і лев», створено виставу для дітей «Незвичайні пригоди в країні чудес» (сценарій Олега Левицького) за участю ілюзионіста Еміля Кіо, створено атракціон Айї Балоде «Дресировані голуби та собаки». Крім того, підготовлено 14 нових номерів та близько сорока кардинально оновлених (наведені прізвища деяких артистів), прем'єра більшості з яких відбулася на арені Харківскького цирку.

542. **Дмитриев, В.** Атлет и львы // Крас. знамя. – 1984. – 29 марта.

Новий атракціон, підготовлений Харківською філією Всесоюзної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів. На арені – леви під керівництвом дресирувальників Віктора Ярославцева та Зої Чернеги

543. **Вовченко, Д.** Колесо смеха // Крас. знамя. – 1984. – 18 окт.

Завершується підготовка вистави-клоунади у Харківській філії Всесоюзної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів

544. **Дьяченко, В.** Готовится цирковой номер // Крас. знамя. – 1985. – 31 янв.

Про діяльність Харківської філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів та номерів.

545. **Дьяченко, В.** Готовится в цирке атракцион // Крас. знамя. – 1986. – 19 янв.

Про підготовку у Харківській філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів і номерів вистави «Тигри, верблюд і ягуари». Дресирувальник – заслужений артист Туркменської Радянської Соціалістичної Республіки Н. Кочаков. Прем'єра відбудеться у Харкові.

546. **Дельворс, А.** «Місто, де я зустрілася із щастям» : бесіда з артисткою цирку Анною Дельворс / записала О. Савенко // Вечір. Харків. – 1987. – 3 січ.

На базі Харківської філії Всесоюної дирекції з підготовки нових програм, атракціонів та номерів за участю А. Дельворс підготовлені атракціон «Дівчата-гусари» та номер у жанрі мнемотехніки. Харківські лікарі врятували артистку після невдалого падіння.

547. **Сльота, К.** Лід у тропіках // Вечір. Харків. – 1987. – 21 верес.

Про розробки інженерів Харківської філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів і номерів.

548. **Жаботинська, Ю.** Цирк майбутнього // Вечір. Харків. – 1988. – 24 трав.

Про роботу Харківської філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових, атракціонів і номерів.

549. **Ривес, С.** Надежность рук // Совет. эстрада и цирк. – 1988. – № 1. – С. 28-29 : фот.

Харківська філія Всесоюзної дирекції з підготовки нових атракционів та номерів допомогла акробатам Дмитрієвим у підготовці нової програми.

550. **Желудев, В.** «Ура, ура! Я в цирк иду...» // Панорама. – 1991. – № 28. – С. 11 : фот.

Про роботу Хаківської філії Всесоюзної дирекції з підготовки циркових програм, атракціонів та номерів у приміщенні колишнього цирку Грікке.

551. **Чигрин, В.** Нове життя старого цирку // Панорама. – 2000. – 17 нояб. (№ 46). – С. 14.

Про використання старого приміщення Харківського цирку для підготовки нових циркових програм та номерів.

552. **Чигрин, В.** Нове життя старого цирку // Слобід. край. – 2003. – 26 квіт.

Про роботу в приміщені старого харківського цирку Української творчої дирекції з підготовки циркових атракціонів і номерів, яка входить до складу Всеукраїнської циркової компанії і підпорядковується Міністерству культури України.

4 Мсьє, на арені смертельний трюк! Гастролі зарубіжних артистів і циркових колективів

553. **Госцирк** // Харьк. пролетарий. – 1924. – 25 сент. – Подпись: Вл.

Про виступ у Харківському цирку німецького дресирувальника тварин Смарагдаса.

554. **Брент, Д.** Прошлое и настоящее // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 1. – С. 28–29.

Артист Англійського цирку згадує про гастролі в Радянському Союзі

в 1927 р., у т. ч. у Харківському цирку.

555. **Гланц, О.** Артисти Чехословацького цирку [у Харкові] // Соціаліст. Харківщина. – 1956. – 18 листоп.

556. **Черкасский, Я.** Искусство наших друзей : гастроли [в Харькове] артистов Праж. цирка // Крас. знамя. – 1956. – 22 нояб.

557. **Черкасский, Я.** В содружестве с югославскими гостями // Крас. знамя. – 1957. – 27 окт.

Гастролі в Харкові артистів цирку Федеративної Народної Республіки Югославії.

558. **Мекеров, Ю.** Сенегате, Румунський цирк! // Вечір. Харків. – 1970. – 3 жовт. – С. 4 : фот.

Про гастролі в Харківському цирку артистів з Румунії. У програмі – майже всі циркові жанри: акробатка Міоріка Андрукович, повітряні гімнасти під керівництвом заслуженого артиста Румунії Трояна Ганя, силові жонглери Антуанетта, Олена і Георге Чегеді, еквілібристки Варвара і Маріана Попеску, Гізела та Йозеф Тот з десированими папугами і собаками та інші.

559. **Черкасский, Я.** «Сенегате» – «добрый день» // Крас. знамя. – 1970. – 10 окт.

Гастролі у Харкові артистів цирку з Румунії.

560. **Яшинов, Ф.** Гість харків`ян – цирк «Софія» : [інтерв`ю з дир. Харків. цирку Ф. Д. Яшиновим] // Вечір. Харків. – 1974. – 26 лип. – С. 1.

Про початок гастролей у Харкові артистів цирку «Софія» з Болгарії. У програмі номери: «Ікарійські ігри», ексцентрика, акробатика. Виступають артисти: А. Божилов, акробати Ковачеви, еквілібристи Дмитрови, акробати-каскадери Томов, Ботєв, Савов, ілюзіоніст О. Лєпас, гімнастка на трапеції Ц. Михайлова, балансер на драбині Трончев, повітряні гімнасти Янчеви, гімнаст на кільцях Цеков, зоологічний атракціон «Дресировані леви» Т. Абаджаєвої.

561. **Свєтлов, Є.** У цирку нова програма // Вечір. Харків. – 1974. – 30 лип. – С. 4 : фот.

На манежі Харківського цирку почав гастролі колектив болгарського цирку «Софія». Виступають гімнастка на повітряній трапеції Цветана Божилова, артисти Піронкови з «Ікарійськими іграми», жонглер Ангел Божилов, клоуни Владко і Піпі та інші.

562. **Яшинов, Ф.** На арені – цирк «Бухарест» // Соціаліст. Харківщина. – 1978. – 5 квіт.

Гастролі у Харкові румунських артистів з виставою «Меридіани цирку» за мотивами творів Жюля Верна.

563. **Яшинов, Ф.** Зустріч друзів : бесіда з дир. Харк. цирку Ф. Яшиновим / записала Т. Бровко // Вечір. Харків. – 1978. – 5 серп.

У *новому сезоні в Харківському цирку виступатимуть артисти різних жанрів з Німеччини, Болгарії, Угорщини, Польщі, Румунії, Монголії, Чехословаччини.*

564. **Родионов, П.** Вечно юное жизнерадостное исскуство // Крас. знамя. – 1985. – 11 авг.

Гастролі у Харкові артистів чехословацького цирку.

565. **«Варшава»** на харківській арені // Ленін. зміна. – 1986. – 30 верес.

Про гастролі артистів польського цирку.

566. **Щукин, В.** Мастерство, умноженное на силу духа // Крас. знамя. – 1990. – 16 авг.

Гастролі у Харкові циркової трупи «Велика стіна» з Пекіна.

567. **Корсунский, В.** Этими трюками любовались древние китайские императоры // Время. – 1998. – 22 сент.

Про участь циркових артистів з Китаю у 115-му сезоні Харківського цирку.

568. **Славянов, Ю.** До Китая далеко, а до цирка близко // Веч. Харьков. – 1998. – 22 сент.

Гастролі у Харкові артистів китайського цирку.

569. **Сухомлин, М.** Китайські «зірки» засяють у Харкові // Слобід. край. – 1998. – 19 верес.

Про участь китайських циркових артистів у новому, 115-му сезоні Харківського цирку.

570. **Дрозд, Н.** Мы подружимся с вами // Слобода. – 1999. – 20 апр. – С. 4 : фот.

У Харкові гастролює цирк ліліпутів «Європа», в якому виступають артисти з різних країн.

571. **Ефанова, М.** Дрессировщик прощает воспитаннице укусы и царапины // Веч. Харьков. – 2011. – 5 марта. – С. 20.

Леви з Кенії у Харківськом цирку.

5 Фінальний парад-але. Персоналії циркових артистів.
Ад и Мар

572. **Ад и Мар** // Цирк : мален. энцикл. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1979. – С. 25.

573. **Гончарук, А.** В ногу со временем // Совет. цирк. – 1962. – № 8. – С. 26–27 : фот.

*Про циркових артистів, парних сатириків **Ад та Мар** (Адам та Марія Таліни), які жили у Харкові та гастролювали по Україні.*

Костянтин Берман

574. **Берман** Константин Александрович // Цирк : мален. энцикл. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1979. – С. 65.

*Клоун, заслужений артист РРФСР, народився та починав творчу діяльність у Харківському цирку. Його батько – диригент оркестру Харківського цирку. Брат Микола Берман – клоун. Племінник К. Бермана – клоун **О. М. Родін.** Дочка – В. К. Берман – повітряна гімнастка, син А. К. Берман – акробат.*

575. **Вертейм, С**. Жизнь моя цирк. Наставник – клоун // Панорама. – 1995. – № 13. – С. 8 : фот.

*Спогади про гастролі у Харківському цирку клоуна-сатирика **Віталія Лазаренка** та про клоуна з Харкова **Костянтина Бермана.***

576. **Лабковский, Н. Константин Берман** // Совет. цирк. – 1958. – № 5. – С. 10–14 : фот.

577. **Шубенко, Н. Константин Александрович Берман**, (1914 – 2001) // 100 знаменитых харьковчан. – 2004. – С. 31–33 : фот.

Ірина Бугримова

578. **Аронов, А.** Однажды на представлении // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 11. – С. 28–29 : ил.

*Про випадок під час виступу дресирувальниці левів, харків'янки **Ірини Бугримової**.*

579. **Бугримова, И.** Последний день на манеже // Совет. эстрада и цирк. – 1980. – № 7. – С. 10–12.

Розповідь харків’янки, дресирувальниці левів І. Бугримової про останні

гастролі у Львові, які закінчилися її пораненням і передачею атракціону Борису Бірюкову.

580. **Бугримова Ирина Николаевна** : дрессировщица львов // Цирк : мален. энцикл. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1979. – С. 75–76.

581. **Бугримова, И.** На арене и вокруг нее / Ирина Бугримова. – Москва : Искусство, 1986. – 254 с. : фот. – Из содерж. : О харьковском периоде жизни и деятельности. – С. 34–106.

582. **Бугримова, И.** То, что оставляет мастер // Совет. эстрада и цирк. – 1977. – № 2. – С. 8–9 : фот.

Спогади про дресирувальника левів, народного артиста РРФСР ***О. М. Буслаєва*** *та підготовку у Харківському цирку спільного атракціону «Політ на санях під куполом цирку».*

583. **Ганешин, К.** Мы и животные // Совет. эстрада и цирк. – 1985. – № 8. – С. 8–10 : фот.

Згадується атракціон «Гойдалки», підготовлений харківською дресирувальницею левів ***І. Бугримовою****.*

584. **Ганешин, К.** Постоянная программа: какой ей быть? // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 5. – С. 14–15 : фот.

Згадується гастрольна програма ***І.Бугримової****.*

585. **Герой** Социалистического труда, народная артистка СССР **Ирина Николаевна Бугримова** : портрет // Совет. эстрада и цирк. – 1980. – № 2. – С. 6.

Дресирувальниця левів, починала професійну кар'єру у Харківському цирку. Народилася у Харкові в 1910 р.

586. **Гершуни, Е.** Рассказ старого льва : [о дрессировщице **Ирине Бугримовой**] // Совет. цирк. – 1959. – № 4. – С. 18.

587. **Грот, Ю.** Укротительница зверей и рекордов : [о дрессировщице, харьковчанке **Ирине Бугримовой**] / Ю. Грот // Спорт. – 1998. – 27 берез.

588. **Лагина, Н.** Мужественная и обаятельная // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 3. – С. 4–6 : фот.

Про харків'янку, дресирувальницю левів ***Ірину Бугримову****, яка починала професійну кар'єру в Харківському цирку.*

589. **Лагина, Н.** Семьдесят львов и одна **Бугримова** / Н. Лагина. – Москва, 1970. – 47 с. – Из содерж. : Харьковский период жизни и профессиональной деятельности. – С. 5–10.

590. **Михайлова, Н.** Встреча с театральной общественностью

[дрессировщицы, народной артистки СССР **Ирины Бугримовой**] // Совет. эстрада и цирк. – 1977. – № 2. – С. 25 : фот.

591. **Можейко, И. Ирина Николаевна Бугримова**, 1910–2001 // 100 знаменитых харьковчан. – 2004. – С. 38–40 : фот.

592. **Эдер, Б. Ирина Бугримова** // Совет. цирк. – 1958. – № 3. – С. 3–7 : фот.

Див. також №№ 4, 5, 11, 12, 32, 278, 470, 475, 479, 493, 509, 663.

Династія Вертейм

593. **Бондарь, О.** Кавалер ордена улыбки // Шалом. – 2000. – № 6. – С. 6 : фот.

*Про керівника дитячого цирку «Улыбка» Харківського обласного палацу дитячої та юнацької творчості **С. М. Вертейма**, який починав свій професійний шлях на арені Харківського цирку.*

594. **Хейфец, Я.** Самый заметный // Совет. цирк. – 1961. – № 3. – С. 22 : портр.

*Про **Михайла Григоровича Вертейма,** який працював з 1919 р. у Харківському цирку, був уніформістом, білетером, контролером. В особистому архіві зберігав інформацію про артистів цирку. Його син **С. М. Вертейм** – керівник дитячого цирку «Посмішка».*

Див. також №№ 33, 35, 36, 38, 41, 211, 212, 226.

Династія Дурових

595. **Вержбицкий, Н. В.** Дуров и политическая сатира // Совет. цирк. – 1963. – № 6. – С. 24.

*Про сатиричні виступи проти царської влади клоуна **Володимира Дурова** на сцені Харківського цирку.*

596. **Вертейм, С.** Дуровская дорога: истоки славной династии **Дуровых** в Харькове // Город. газ. – 1997. – 2 окт. – С. 25.

597. **Вертейм, С. Дуровы** в Харькове: истоки славной династии // Панорама. – 1997. – № 32 (авг.). – С. 14.

598. **Дуров, Ю.** «Шукаю свою стежку...» : [інтерв'ю з дресирувальником **Юрієм Дуровим**] / записав І. Кірсанов // Веч. Харьков. – 1974. – 4 черв. – С. 3 : фот.

Представник четвертого покоління всесвітньо відомої династії

дресирувальників розповів про гастролі у Харківському цирку.

599. **Дуров Ю.** «Цирк – не только зрелище...» : [беседа с дрессировщиком Ю. Дуровым] // Крас. знамя. – 1980. – 6 апр.

600. **Юрий Дуров**: «Цирк – это добро» : [беседа с лауреатом Всесоюз. конкурса артистов цирка Юрием Дуровым] / записал В. Дьяченко // Крас. знамя. – 1989. – 28 дек.

601. **Дьяченко, В.** На манеже – **Юрий Дуров** : [о гастролях дрессировщика в Харьк. цирке] // Крас. знамя. – 1985. – 25 апр.

602. **Катрунова, Н. Владимир Леонидович Дуров**, (1863–1934). **Анатолий Леонидович Дуров** (1864–1916) // 100 знаменитых харьковчан. – 2004. – С. 92–94 : фот.

603. **Ляпинская, Р.** Документы рассказывают // Совет. цирк. – 1958. – № 7. – С. 8.

*Документи Харківського обласного державного архіву свідчать: клоуну та дресирувальнику **Володимиру Дурову** за антидержавні висловлювання було заборонено виступати та жити в Харківській губернії (1907 – 1908 рр.).*

604. **Тереза Дурова** та її вихованці : [інтерв`ю з дресирувальницею під час гастролей у Харкові] // Вечір. Харків. – 1987. – 14 груд.

605. **Черкасский, Я.** На манеже **Владимир Дуров** : [про гастролі у Харківському цирку] // Крас. знамя. – 1962. – 5 дек. – С. 4.

Див. також №№ 14, 48, 52, 61, 68, 84, 85, 99, 120, 122, 124, 125, 134, 136, 137, 152, 165, 182, 193, 199, 201, 222, 230, 274, 312, 314, 341, 397, 413, 530.

А. З. Житницький

606. **Анатолій Зиновійович Житницький**: бібліогр. покажчик: (до 70-річчя від дня народж.) / Харк. держ. акад. культури; уклад. С. В. Євсеєнко та ін. – Х. : ХДАК, 2005. – 91 с. – (Видатні педагоги ХДАК).

Відомий мистецтвознавець, сценарист, педагог, громадський діяч. Покажчик презентує його наукові праці, статті з періодичних видань, тези доповідей, вірші та сценарії циркових вистав, що вийшли друком або існують у машинописній формі. Багато цих матеріалів присвячено Харківському цирку.

607. **Житницкий, А.** Музыкальная история про клоунов Буха и Шмяка. Немного загадочная история о двух королевах и кое о чем еще... :

[стихи] // Событие. – 1997. – 3–9 июля. – С. 43.

Див. також №№ 7–9, 314, 328, 399, 487, 488, 645.

М. Л. Зиберов

608. **Борисов, А.** Призвание // Совет. эстрада и цирк. – 1966. – № 3. – С. 28–29.

Творчий шлях діяча цирку Михайла Леонтійовича Зиберова (1878 – 1948). З 1927р. був першим директором Харківського державного цирку.

609. **Зиберов Михаил Леонтьевич** (1878–1948) : [первый директор Харьк. гос. цирка] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1979. – С. 140.

Є. М. Зіскінд

610. **Зискинд Евгений Моисеевич** : [режиссер] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1979. – С. 140.

Головний режисер Харківського цирку (1953 – 1974 рр.). Серед постановок Зіскінда: «Подорож до Індії», ілюзійний атракціон під керівництвом О. Фурманова, номер Л. Безано «Гімалайські ведмеді». З 1974 р. – заступник директора і художній керівник філіалу Всесоюзної дирекції з підготовки нових циркових програм, атракціонів і номерів.

611. **Зискинд, Е. М.** Режиссер на арене цирка / Е. М. Зискинд. – Москва : Искусство, 1971. – С. 13.

Див. також №№ 248, 255, 256, 258, 268, 274, 278, 280, 302, 312, 519, 633.

П. Н. Маяцький

612. **Маяцкий Пётр Никифорович**: [эквилибрист, мотогонщик] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 196–197.

П. Маяцький – організатор у Харкові Українського циркового колективу (1956 р.).

613. **Славский, Р**. Советский цирк в годы Великой Отечественной войны / Р. Славский. – [Москва]: Союзгосцирк, [1975]. – 32 с.

Про постановку під час Великої Вітчизняної війни пантоміми «Мотоциклісти-розвідники» під керівництвом ***П. Маяцького****.*

Див. також №№ 2, 4, 10, 32, 231, 233, 237, 238, 247, 260, 265, 489, 493,

510–513, 515, 519, 658.

Ю. В. Нікулін

614. **Никулин, Ю.** Годы светлые, радостные : (странички из дневника) // Совет. эстрада и цирк. – 1969. – № 8. – С. 24–26 : ил.

Спогади про гастролі у Харкові.

615. **Нікулін, Ю.** Юрій Нікулін без гриму : бесіда з нар. арт. СРСР, клоуном Юрієм Нікуліним / записала Н. Проторська // Соціаліст. Харківщина. – 1978. – 9 груд.

1 травня 1949 р. на арені старого Харківського цирку за ініціативою клоуна Карандаша народився клоунський дует Юрія Нікуліна і Михайла Шуйдіна. Перший спільний номер називався «Насос».

Див. також № 40.

О. М. Родин (Берман)

616. **Корсунский, В.** На арене – **Александр Родин**, народный клоун харьковских корней : [гастроли в Харькове] / В. Корсунский // Время. – 1998. – 24 янв.

617. **Родин, А.** «Я рад, когда смеются земляки» : беседа с клоуном Харьк. цирка Александром Родиным // Время. – 1992. – 13 окт. : фот.

Справжнє прізвище – Берман. Походить з циркової династії клоунів. Починав кар'єру у Харкові.

Див. також № 574.

Династія Сур

618. **Сур** : цирк. семья // Цирк : мален. энцикл. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва, 1979. – С. 314.

619. **Сур Вильгельм** : [цирковой предприниматель] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 277, 307.

У 1860-х роках приїхав з родиною з Німеччини до Росії, де незабаром став відомим провінційним цирковим діячем. Збудував багато цирків тимчасового типу, здебільшого на півдні Росії (у т. ч. у Харкові).

Див. також №№ 12, 14, 83, 125–140.

Ф. Д. Яшинов

620. **Гортинский, Е.** Кавалер ордена Октябрьской Революции : [**Федор Дмитриевич Яшинов**] // Совет. эстрада и цирк. – 1973. – № 11. – С. 4–5.

621. **Грибков, Б. И.** Что волнует директора? : [интервью с директором Астрахан. цирка Б. И. Грибковым] / беседу провел М. Викторов // Совет. эстрада и цирк. – 1982. – № 9. – С. 14–15.

*Спогади директора Астраханського цирку про часи стажування у Харківському цирку, яким на той час керував **Ф. Яшинов**.*

622. **Исаакян, С.** Наши заботы // Совет. эстрада и цирк. – 1979. – № 12. – С. 12–13.

*Проблеми циркових колективів. Згадується директор Харківського цирку **Ф. Яшинов,** який умів якнайкраще прийняти на гастролі артистів цирку.*

623. **Яшинов Федор Дмитриевич** : [директор Харьк. цирка с 1932 г.] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 308, 337.

624. **Яшинов, Ф. Д.** Шаги саженьи : интервью с директором Харьк. цирка Ф. Д. Яшиновым // Совет. эстрада и цирк. – 1979. – № 2. – С. 4–6.

Див. також №№ 11, 12, 221, 225, 237, 254, 255, 257, 260, 267, 281, 287, 295, 296, 297, 301, 311, 312, 314, 317, 318, 322, 328, 331, 332, 334, 336, 337, 339, 340–344, 347, 348, 351, 354, 355, 359–361, 363, 366, 367, 390, 519, 521, 560, 562, 563, 620–623, 624, 636, 660.

Інші діячі

625. **Бавицкая, А. С.** Рассказ о прошлом // Совет. цирк. – 1958. – № 3. – С.14–15 : фот.

Про початок циркової кар'єри артистки цирку А. С. Бавицької. До 1917 р. деякий час працювала у Харківському цирку.

626. **Милаев, Е.** Равнодушным его не знают // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 2. – С. 24.

*Про режисера Харківського державного цирку **Я. Д. Бреслера**.*

627. **Галинский, Л.** Аттракцион под руководством заслуженного артиста РСФСР А. Н. Буслаева / Л. Галинский. – Киев, 1956 (?). – 15 с. : фот. – Из содерж.: О харьковском периоде деятельности. – С. 4–5. – На

обл.: Укротители львов **Тамара и Александр Буслаевы.**

628. **Казбан, М.** Майстер святкових справ : [реж. Харк. цирку **В. Гамеров**] // Ленін. зміна. – 1980. – 30 жовт.

629. **Билкун, М.** Строки о мастере своего дела // Совет. эстрада и цирк. – 1982. – № 8. – С. 26–27.

Творчий шлях народного артиста СРСР, директора Київського цирку, випускника Харківського театрального інституту ***Б. М. Зайця.***

630. **Запашний, В.** Як осідлати... лева? : бесіда з заслуж. артистом РФ Вальтером Запашним / записав І. Бабенко // Ленін. зміна. – 1980. – 6 верес.

Відомий дресирувальник хижаків В. Запашний тридцять п'ять років тому зробив у Харкові перші кроки як акробат.

631. **Чекрыгина, С.** Оркестр – это хорошо настроенный инструмент // Совет. эстрада и цирк. – 1980. – № 10. – С. 12–13.

Діяльність ***Володимира Іоффе*** *на посаді головного диригента Харківського цирку. За роки своєї роботи (1966 – 1972 рр.) зробив оркестр повноправним партнером головних дійових осіб манежу – артистів.*

632. **Кіо, Е**. В гостях у чарівника : інтерв'ю з ілюзіоністом **Емілєм Кіо** / записав І. Науменко // Соціаліст. Харківщина. – 1968. – 22 листоп. – С. 4 : фотогр.

Під час гастролей у Харківському цирку ілюзіоніст Еміль Емільович Кіо відсвяткував своєрідний ювілей – тисячний виступ на арені цирку.

633. **Зискинд, Е.** Писатель, режиссер, теоретик // Совет. эстрада и цирк. – 1970. – № 9. – С. 20–21 : портр.

Про ***Є. М. Кузнєцова****, режисера циркових вистав, який керував створенням Українського циркового колективу в Харкові.*

634. **Марьяновский, В.** Сердце, открытое зрителям // Совет. эстрада и цирк. – 1976. – № 7. – С. 14–15.

Творчий шлях клоуна ***Ю. Куклачова****, який починався в цирках Сочі та Харкова.*

635. **Г. М. Миссури** [владелец цирка : некролог] // Харьк. губерн. ведомости. – 1912. – 17 нояб.

636. **Мозель, В.** Просматривая страницы дневника / В. Мозель // Встречи с цирковым прошлым. – Москва : Искусство, 1990. – С. 302–384.

Спогади циркового артиста про свою діяльність, зокрема про урочисте закриття 13 січня 1974 р. старого цирку в Харкові, де він працював під керівництвом Ф. Д. Яшинова.

637. **Никитины :** [семья цирковых предпринимателей] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 214–215, 308.

Орендатори та антрепренери харківських цирків.

638. **Можейко, И.** Цирк и жизнь как одно целое / И. Можейко // Харьков: пульс прошлого : ист. очерки. – Харьков, 2012. – С. 148–151.

*Про родину харківських циркових гімнастів **Леоніда та Галину Перестороніних.***

639. **Петровский Георгий Тихонович** : [акробат, куплетист] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 236.

Цирковий артист. Почав виступати під псевдонімом Жорж. Працював уніформістом в харківському цирку Грікке (1919), згодом виступав у багатьох жанрах циркового мистецтва.

640. **Славный** юбилей // Совет. эстрада и цирк. – 1958. – № 1. – 2-я с. обл.

*Про святкування на арені Харківського цирку ювілею артистичної діяльності відомого майстра радянського цирку, клоуна **Григорія Львовича Рашковського**, відомого під псевдонімом Бім-Бом.*

641. **Щербакова, Н.** Трудная профессия – артист цирка // Крас. знамя. – 1974. – 29 окт. – С. 4.

*Про артиста цирку, клоуна **Валерія Серебрякова**, який працював у Харківському цирку.*

642. **Спектор, Л.** Хто любить цирк, той любить і життя : бесіда з інспектором манежу Харк. цирку Леонідом Спектором / записала Л. Варницька // Ленін. зміна. – 1987. – 3 жовт.

643. **Труцци**: [семья цирковых артистов] // Цирк : мален. энцикл. – Москва, 1973. – С. 288–290, 307.

Наприкінці 1900-х років виступали в Харкові.

644. **Александров Н.** Ян Цыган // Совет. цирк. – 1959. – № 8. – С. 32 : портр.

*Про творчій шлях майстра спорту СРСР, професійного борця, артиста цирку Івана Карповича Куксенка (**Ян Цыган**), який трагічно загинув у Харкові.*

645. **Житницкий, А.** Душа цирка – традиция // Совет. эстрада и цирк. – 1987. – № 7. – С. 10–11 : фот.

*Згадується майстерність інспектора манежу Харківського цирку **Ф. Шварца**.*

7 Циркове фойє: спогади зі смаком «солодкої вати». Фото, афіші

646. **Антирождественская** цирковая агитка (Харьковский госцирк. Дрессировщик Шафрик) : фото // Цирк и эстрада. – 1930. – №2. – С. 5.

647. **Артисты** Харьковского госцирка братья Кольпетти на рабочем полдне в сборном цеху ХПЗ : фото // Цирк и эстрада. – 1930. – № 7. – С. 3

648. **Дебют** циркової програми : [фоторепортаж з вистави Литов. цирку у Харкові] // Соціаліст. Харківщина. – 1979. – 4 берез.

649. **Усі** барви цирку : фото / фот. А. Комма // Вечір. Харків. – 1983. – 27 січ.

Фоторепортаж з вистави «На арені – москвичі», що відбулася у Харківському цирку.

650. [**Фото** з повідомленням про гастролі В. Дурова в Харкові] // Всесвіт. – 1929. – № 15. – С. 13.

651. **Харьковский** Госцирк открывается 10 ноября : [объявление] // Цирк. – 1927. – № 19. – С. 19.

652. **Харьковский** госцирк. Джиованни (полет) : фото // Цирк и эстрада. – 1929. – № 6. – С. 10.

Джіованні – псевдонім повітряного гімнаста Ф. С. Конєва.

653. **Харьковский** Госцирк. Максим (полеты) : фот. цирк. артистов // Цирк. – 1927. – № 19. – С. 7.

654. **Харьковский** госцирк. Трупа Ширай : фото // Цирк и эстрада. – 1930. – № 3. – С. 9.

655. **Харьковский** госцирк. Укротитель Мадраго : [фото] / фото Б. Цейтлина // Цирк и эстрада. – 1929. – № 2. – С. 11.

656. **Центральное** Управление ведет переговоры о включении Харьковского Госцирка в сеть Государственных цирков : [объявление] // Цирк. – 1927. – № 15. – С. 15.

657. **Цирковая** кавалькада Москва – Донбасс – Кубань, посвященная 40-летию Октября, на улицах Харькова : фото // Совет. цирк. – 1957. – № 8. – С. 13.

658. **«Шар** смелости» – аттракцион под руководством заслуженного артиста РСФСР Петра Маяцкого : [фото] // Огни манежа : ст. о цирке. – 1961. – С. 49.

659. **Яскраве** видовище : фотографії // Вечір. Харків. – 1982. – 10 груд.

Зображені епізоди з вистави у Харківському цирку: дресирувальник Степан Ісаакян, жонглер Рашид Сафаров, акробати Сельніхіни, еквілібрісти Н. і В. Соляники.

8 Сходинками у майбутнє. Електронні ресурси

660. **Архив** директора цирка Ф. Яшинова // Твои фотографии в сети [сайт]. – Режим доступа : http://imgsrc.ru/shiraslan/a736562.html. (дата обращения: 09.07.13). – Название с экрана.

661. **Библиотека** артиста цирка // В мире цирка и эстрады [сайт]. – Режим доступа : http://www.ruscircus.ru/. (дата обращения: 09.07.13). – Название с экрана.

Книги, вірші, пісні про цирк. Повнотекстовий архів номерів журналу «Советский цирк» (1950-ті роки), відео- та фотоматеріали, серед яких є відомості з історії Харківського цирку.

662. **Иллюзионист** – фокусник и ветеран ВОВ Леонид Грин освобождал Харьков, в котором живет до сих пор : ексклюзив. интервью // Адвокат. Консалтинг [сайт]. – Режим доступа : http://advocat-cons.info/index.php?newsid=3014#.UaXEdUr9diM. (дата обращения 09.07.13). – Название с экрана.

663. **Легенда** цирка – Ирина Бугримова // История русского цирка [сайт]. – Режим доступа : http://www.pavelbers.com/Zirk%20Rossii.htm. (дата обращения: 09.07.13). – Название с экрана.

664. **Соболев, Ю.** Последний балаган / Ю. Соболев // Творческий портал Парнас: поэзия, проза, живопись, графика, авторская песня. – Режим доступа : http://parnasse.ru/. (дата обращения: 09.07.13). – Название с экрана.

Спогади режисера-інспектора манежу Харківської дирекції по підготовці циркових програм, атракціонів і номерів Юрія Борисовича Соболєва про цирковий балаган на Благовіщенському ринку Харкова на початку 1960-х років.

665. **Харьковский** государственный цирк : история // Харьковский цирк, 1883. – Режим доступа : http://circus.kharkov.ua/ (дата обращения: 09.07.13). – Название с экрана.

666. **Харьковский** государственный цирк. // Википедия : свобод. энцикл. [сайт]. – Режим доступа : http://ru.wikipedia.org/wiki. (дата обращения: 09.07.13). – Название с экрана.

667. **Харьковчанин** собрал тысячи раритетов для музея «Афиши цирка» // Сегодня.ua. – Режим доступа : http://www.segodnya.ua/ukraine/kharkovchanin-cobral-tycjachi-raritetov-dlja-muzeja-afisha-tsirka.html. (дата обращения: 09.07.13). – Название с экрана.

Колекція афіш з автографами циркових артистів режисера-інспектора манежу Харківської дирекції по підготовці циркових програм, атракціонів і номерів Юрія Борисовича Соболєва.

ДОДАТОК

С. Шумакова, *аспірант ХДАК*

Магия цирка

Цирк. Это слово мы часто произносим, говоря о ситуации, не вяжущейся с логикой, выходящей за рамки привычной, даже не задумываясь о глубине его смысла. «Цирк» – слово особенное; в нем таится искусство удивлять и восхищать, искусство, венчающее славой человеческое мастерство. Всё это раскрыла программа, которую подготовил Харьковский государственный цирк, полностью оправдывая свое название – «Магия цирка».

Программа поразила разнообразием, в ней представлены практически все основные традиционные жанры циркового искусства: акробатика, дрессура животных, воздушная гимнастика, музыкальная эксцентрика, клоунада, жонглирование, фокусы, трюки, связанные с эквилибром и пр. Украсил программу конный номер, что на сегодня, в силу ряда причин, является редкостью. А ведь конный цирк – основа современного циркового искусства. К сожалению, ныне конные номера стали редкими гостями отечественного манежа. Редки сегодня и большие групповые номера, но в этой программе их сразу несколько.

Программа выстроена в лучших цирковых традициях: в ней выразителен каждый пластический момент в контексте дивертисмента этого представления. Сохраняя свои тематические нагрузки, номера органично перетекают друг в друга. «Магию цирка» отличает четкость выстроенности темпо-ритма. Всё представление воспринимается зрителем на едином дыхании. Форма его традиционная: импозантный шпрехшталмейстер заслуженный артист Украины Леонид Спектор – его главный распорядитель. Паузы со сменой реквизита заполняются корректными репризами клоунского дуэта «МиО шоу». Они не стараются «тянуть на себя одеяло», а ведь это встречается нередко. Ныне клоуны часто работают уже на «чистом» манеже, затягивая паузы и образуя «провалы» в темпе и ритме. Решение их реприз – в рамках классики жанра. Возможно, каскады гомерического смеха работа коверных клоунов и не вызывает, но они милы, смешны, им присущи хороший вкус и отсутствие

порядком надоевшей пошлости и двусмысленных шуток. Кроме этого, они необыкновенно хороши в музыкальной эксцентрике, а ведь этот жанр сегодня можно назвать «вымирающим».

Программа идет очень живо благодаря своей драматургической выверенности и продуманности. Отточенностью драматургии поражает номер супружеской пары Андрея и Ольги Спектор «Ирландская сага». Артисты работают с пони, что вовсе не просто, ведь у этих животных часто бывает прескверный характер. Номер раскрывает необыкновенно трогательную историю любви. *Однажды встретившись, Он и Она кружатся в вихре любви, в этом чувстве обретая смысл своей жизни и счастье…* Красивая история. В ней даже гордецы-пони «осознают» свою красоту.

Драматургически точны и другие номера. Особенно ярко выделяется номер «Стиляги» акробатов на подкидных досках Захаровых, лауреатов международных фестивалей циркового искусства в Монте-Карло, Вероне и Пекине. Красавцы, истинно стильные, одухотворенные акробаты-прыгуны проделывают, казалось бы, невозможное, умудряясь демонстрировать при этом свои актерские дарования. Эта же группа чудесно работает и на батуте. Философской наполненностью и хореографией радует сольный номер на моноциклах с трюками, связанными с эквилибром, артиста Владимира Кшнякина. На манеже, как в жизни, смелый всегда преодолевает препятствия. Описывающее поэтический ореол колесо, которое двигается само в финале этого номера, подчеркивает символизм его философии.

Воздушные гимнасты на полотнах супруги Скиданенко предлагают зрителю свой мини-спектакль о любви. О любви земной – на манеже и возвышенной, неземной – под куполом цирка. Очень хороши также номера и «Жонгляж в воздухе» Леоноры Богатыревой с её эффектным переодеванием на штейн-трапе, и прибавившие градус веселья публике в своей «хвостатой повозке» «Дрессированные собаки» Жанны Богатыревой, и стилистически грамотно ограненный, с интересными трюками, номер «Роликовые коньки» артистов Тимохиных.

Порадовало, что практически вся программа состоит из отечественных номеров, только коверные клоуны из Молдовы. Более того, бóльшая часть номеров – харьковский выпуск. Даже иллюзионный аттракцион «Лаборатория профессора Крейзи» обязан своим рождением Харькову. Это был выпущенный в шестидесятые годы на манеже Старого

цирка аттракцион Анатолия Фурманова, который в восьмидесятые был торжественно передан уже на манеже Нового, его приемнику Юрию Кукесу. Ныне Мария Кох-Кукес, представляющая третье поколение цирковой семьи, поражает в этом номере поэтикой иллюзионного мастерства.

Все номера программы – сильные, зрелищные, яркие; их сила заключается не только в трюках, исполненных с блеском, но и в актерском мастерстве артистов, демонстрируемом в том бессловесном диалоге, который они ведут со зрителем и который обогащает и усиливает впечатление. Важно отметить выразительность артистов, что вполне можно определить как вдохновение. «Магия цирка» уверенно опровергает современную тенденцию, наметившуюся в цирковом искусстве, когда техника побеждает искусство – трюки обретают самоценность, а не служат средством раскрытия характеров и человеческих взаимоотношений. «Магия цирка» демонстрирует настоящее цирковое искусство.

Заслуживают также внимания дизайнерские решения стильных костюмов артистов и реквизита (запомнилось красивое старинное авто), а также точность световой и музыкальной партитур программы. Особенно хочется подчеркнуть насыщенность всей программы редкой сегодня живой музыкой. Оркестр Харьковского цирка под управлением заслуженного артиста Украины Александра Огурцова, как всегда, демонстрирует высокий уровень исполнительского мастерства.

Программу «Магия цирка» можно определить как феерию эстетики и красоты. В ней красиво всё: лица, образы, трюки. Хотелось бы выразить надежду, что и будущие программы, в свою очередь, смогут оправдать наметившийся в Харькове за последний год рост уровня циркового искусства.

В заключение хочется сказать, что в харьковской прессе давно не встречаются рецензии на любимое горожанами цирковое искусство. Верится, что эта попытка станет ступенью к возрождению хорошей давней традиции.

Маестро Цирк – любов на усе життя… Цікаве про цирк

***

«Еще в конце XVIII в. В Харькове было отмечено появление бродячей труппы комедиантов, которая получила разрешение от губернатора Ф. И. Кишинского на свои представления в разных местах города. Труппа под управлением мещанина г. Москвы Горлова ставила небольшие пьесы в ярмарочном балагане, а под открытым небом развлекали народ клоуны, фокусники и дрессировщики медведей».

Парамонов, А. Ф. Цирк / А. Ф. Парамонов // Материалы к энциклопедии «Старый Харьков» : заметки к ист.-справ. путеводителю А. Н. Гусева «Харьков. Его прошлое и настоящее». – 2006. – С. 106–110.

***

«Сад – это большое пространство земли с целым рядом строений, окаймленные грязной речонкой с одной стороны и пыльной подковой Шевченковской улицы – с другой.

Сейчас в саду гастролирует цирк. В цирке пользуется успехом четверка Митиус и «барышня на трапеции» – акробатка, имеющая у рабочей публики большой успех.

Слаба эквилибристика. Клоуны «братья» Андро щеголяют старой пошлятиной, давно уже переставшей стать злободневной. N с азбукой, с ежеминутным повторением «а вдруг здесь ГПУ, Чека боимся мы» – прямо таки возмутителен на 7-м году революции да еще в рабочем саду».

Анчаров, Г. Сад Основянского рабочего клуба // Харьк. пролетарий. – 1924. – 14 авг.

***

«Капитан Джефрис посредством небольшой радио-станции управляет на расстоянии модельным, отлично-сконструированным кораблем. Эта игрушка может дать очень слабое представление о кошмарной и колоссальной разрушительной силе войн будущего. Но взрывы на расстоянии, изменение курса корабля и т.д. представляют безусловный интерес. «Чудом» это может казаться только человеку, не знакомому с радио.

Вторым номером маленькой программы явился дуэт Янчик – конькобежцы по льду. Ритмично и красиво, порой головокружительным темпом, они чертят по тонкой прослойке искусственного льда

причудливые узоры танцев. Причем исключительность трюка не убивает гармоничного изящества танцующей пары».

Театр б[ывший]. Муссури. Радио-корабль. Конькобежцы на льду // Харьк. пролетарий. – 1924. – 28 авг. – Подпись:/ Ал. Г.

***

«В отчетной программе цирка, как это ни странно, весьма мало циркового. Все эти танцоры, куплетисты и звукоподражатели скорее от кабаре, чем от цирка. Гвоздь программы борьба Гладильщикова с бурым медведем – теряет свою остроту, которую он мог бы иметь, если бы медведь не был бы дрессированным.

Хороши эквилибристы, но зачем заканчивать свой № кафешантанным ту-степом. Сезон кончается. Хоть под конец бы убрать такие танцы, и таких клоунов из рабочего клуба».

Анчаров, Г. Краснозаводский цирк // Харьк. пролетарий. – 1924. – 31 авг.

***

«…организаторы цирка преподнесли публике два настоящих сюрприза. Это – музыканты Гринье [М. И. Пятецкий и Е. Н. Гринье – Мишель и Гриненье], каждое движение которых было «омузыкалено», и Эдварс со своими дрессированными медведями (один из них – недурной велосипедист)».

Государственный цирк // Харьк. пролетарий. – 1924. – 18 сент. – Подпись: Гр.

***

«Гвоздем текущей программы является выход дрессированных животных Смарагдас. И – надо отдать справедливость германским методам – дрессировка Смарагдас не уступает Дуровской, а в некоторых случаях даже превосходит ее. Воздействие на животных умело затушевано, зритель не видит ни щелкающего бича (чем особенно грешит Эдвардс со своими дрессированными медведями), ни вообще принуждения. Программа проходит весело: кошки, собаки, обезьяны, хорек – как бы по своему желанию проделывают зачастую изумительные номера – катанье обезьян на тандеме, на велосипеде вышиною с добрую сажень.

Госцирк // Харьк. пролетарий. – 1924. – 25 сент. – Подпись: Вл.

***

«В этой пародии на цирковые представления труппа «Нового театра» снова показала свою гибкость и разносторонность; режиссер же Вольский изобретательность и выдумку хорошего вкуса.

Особенно остроумно сделано начало пародии – вступительный хор; «живой паровоз» и оригинальное, при открытом занавесе приспособление сцены под арену цирка. Великолепно сделан «оркестр».

Из пародируемых цирковых номеров почти все проходят живо и весело. Особенно смешат «дрессированные лошади» и действительно остроумный темпераментный «клоун» Заславский. Хорошо сделаны номера с отгадыванием «мыслей»; великолепна «пародия на пародию» – Аренс и тот же Заславский…

Фокусник, факир, «человек без нервов», музыкальные клоуны – все эти номера сделаны тонко и легко. Совсем по цирковому идет пантомима «Волшебная палочка».

В Новом театре. «Цирк под водой» // Харьк. пролетарий. – 1924. – 31 окт. – Подпись: Н. Д.

***

Наездницей или танцовщицей в труппе
или партнершей ищу место.
Адрес: Харьков, Черноглазовская № 1 **Лидии Пожарской**
Прошу циркачей, знающих адрес семьи Саларио-Владимирских, сообщить мне по указанному адресу. **Л. П.**

[Объявление] // Цирк. –1927. – № 13. – С. 13.

***

«В Харькове, в цирке Золло во время работы «4-х чертей» произошел следующий случай. В городе «шалила» электростанция, каждый день прекращавшая на 10-15 минут подачу энергии. В конце мая, во время полета «чертей», работавших без сетки, только над маленьким ковриком, который держали внизу униформы, в момент, когда один из полетчиков был в воздухе между двумя трапециями, неожиданно погас свет. Зрители замерли от ужаса, но все окончилось благополучно, и артист, перелетев в темноте, схватился за трапецию.»

[**В Харькове** в цирке Золло]
// Цирк. – 1927. – № 14. – С. 19.

***

«Мы уже не раз приводили курьезные афиши, присылаемые нам из провинции. Харьковское «Вечернее радио» приводит на этот раз уже не афишу, а один из характерных «отзывов», даваемых часто безответственными организациями различным «гастролерам». Отзыв этот, по справедливости, может занять место в нашей коллекции курьезов:

«Выдан волисполкомом с. Спруги Красные Ленингр. губ., цирковому артисту Ване Недачину под прозвищем «Горный Орел» в том, что им были даны два вечера искусства по следующей программе:

1) *Ходьба по качающимся канатам. 2) Воздушная гостиница. 3) Упражнения на трапеции. 4) Скованный цепями и веревками освобождался со стоящим на голове стаканом. 5) Демонстрация борьбы самозащиты Джиу-Джиц естественно защищаясь от нападения с кинжалами и вообще. От желающих принять участие зрителей. 6) Мелодекламация «Бред сумасшедшего», носившего пропагандистский характер, против алкоголизма, при чем им были даны пояснения об искусстве вообще».*

В заключении «отзыв» с удовлетворением констатирует: заинтересованность зрителей к физическому развитию Вани Недачина носило характер пропаганды за физическое воспитание.»

Заметки на полях // Цирк. – 1927. – № 11. – С. 14.

***

«О фанатизме Энрико Растелли лучше всего говорит эпизод, произошедший в Харькове на его свадьбе. Даже невеста – эквилибрстка на проволоке Генриэтта Прис – не заметила, когда из-за стола исчез Энрико. Обнаружили жениха в фойе, где он готовил новый трюк, благо свадьба проходила, как того требовала традиция, в цирке.»

Черненко, И. Здравствуй, цирк! / И. Черненко. –
Москва : Молодая гвардия, 1968. – 159 с.

***

«Орнаменти й визерунки з різнокольорової тирси прикрашають циркову арену тільки до першого номера програми. Потім на арену вилітає весела жінка-джигіт Мікеладзе і одчайдушно басує по тих визерунках, поки від них не залишаються розірвані, потолочені риски.

Тямущі люди кажуть, що цирк – це єдина галузь мистецтва, де не може бути халтури. Та й справді. Яка може бути халтура, коли люди вправляються на трапеції під самим куполом цирку на височіні п'ятнадцяти метрів? Ні, халтура тут не поткнеться – тут немає місця для неї.

Мистецтво циркових артистів – омана, ілюзія. Вони вміють створити ілюзію, хибне враження, ніби все, що вони роблять, надзвичайно легка річ.»

Маньківський, В. Мистецтво точних рухів // Робітн. газ. Пролетар. – 1928. – 10 листоп. – С. 8.

***

«В цирках рядом работают представители десятков национальностей. Цирк по существу своему интернационален. Часто в одной труппе артисты принадлежат к нескольким национальностям, цирковые семьи иногда не могут точно сказать, какова же их национальность. В силу этого цирк до сих пор не знал антисемитизма. Как ни в какой другой области – товарищеское отношение является здесь предпосылкой самой возможности работы.

Тем более неожиданно проявление антисемитизма среди цирковых артистов.

Недавно в Харьковском госцирке местком рассматривал вопрос об антисемитской выходке артиста Чаплина, направленной против другого артиста. В виду раскаяния и осознания своей вины, местком ограничился объявлением недельного бойкота Чаплину.

Мы считаем, что нужно в корне пресекать всякое проявление национальной розни. Антисемитизм – орудие борьбы не могущей выступить открыто контрреволюции. Надо в зародыше уничтожить самую возможность проявления антисемитских выходок. В том же харьковском цирке антисемитские настроения есть и в оркестре (оркестрант Гладков). Бойкот Чаплину должен стать последним предупреждением. Антисемитам не место в трудовой семье.»

[**Антисемитизм** в харьковском цирке] // Цирк и эстрада. – 1929. – № 4. – С. 5.

***

«По поводу заметки в «Цирке и эстраде» № 4 об антисемитизме в Харьковском Госцирке, местком цирка на заседании 17 апр. Разобрал заявление обвиненного в антисемитизме, и постановил, что в поступках Гладкова антисемитизма не было.

Комиссия в составе т. т. Луговского (пред.Правл. Харьк. окр. отд. Рабис), Чайки (пред.культотдела ХОО Рабис), Фишкина (пред. мест. цирка), Чернова, Генина, Ефремова (член МК Госцирка), подробно ознакомившись с делом, вывела, что в действиях Гладкова были только элементы хулиганства, без примеси какого то бы ни было антисемитизма.

Редакцией получены скрепленные печатями и подписями выписка из протокола месткома, отношение месткома за № 70 и письмо Гладкова, где он указывает, что в течении 20-летней работы ни в чем предосудительном и замечен не был и где категорически отмежевывается от антисемитов и осуждает национальную рознь.»

По поводу напечатанных заметок // Цирк и эстрада. – 1929. – № 8. – С. 10.

***

«…*Однажды летом* [1930-е годы] *через наш городок ехал на грузовиках из Киева на гастроли в Харьков Московский цирк. Утомившись от долгого переезда, циркачи решили заночевать в Валках, расположившись в глубине главной автобусной остановки – на берегу пруда. К тому же, труппе требовалась медицинская помощь – очень плохо себя чувствовал дрессировщик слона. По просьбе артистов, мой дед* [заслуженный врач Украины Д. М. Иванов] *решил сделать дрессировщику пару уколов для поддержки сердца … у нас дома.*

Дрессировщик и его жена, дрессировщица двух мартышек, побоялись оставлять без присмотра своих питомцев, поэтому на закате дня (он – ведя рядом с собой небольшого индийского слона, она – неся на плечах двух удобно устроившихся мартышек) прошли широкой улицей Первого мая, всей компанией приблизились к нашему дому, войдя в распахнутые для этого случая ворота….

…Пока Даниил Михайлович на чисто вымытом деревянном крыльце, покрытом белоснежной простыней, делал дрессировщику необходимые уколы, слон, помахивая хвостиком и держась за руку своего воспитателя,

спокойно стоял, обезьянки же на плечах у своей воспитательницы – удовлетворенно строили рожи. Вскоре процессия ушла. Переночевав у пруда, цирк, к огромной радости валковской милиции, рано утром благополучно уехал из города».

Булаховская, Ю. Гости из цирка // «Тайны» Валковского дома» : докум. повествование о «малой родине» / Ю. Булаховская. – Харьков, 2002. – С. 79–80.

***

«Нашим читателям будет небезынтересно узнать некоторые подробности создания нового аттракциона [«Львы на лошадях» под управлением Александра Буслаева]. *Александр Николаевич получил группу молодых львят в возрасте от девяти месяцев до одного года и четырех месяцев. Ценой огромных усилий дрессировщику удалось добиться того, что все «актеры» – Рубин, Цезарь, Ральф, Нерон и Чарли выполняют заданные им упражнения.*

...Больших трудов стоила дрессировка лошадей.

– Помню, – рассказывает Александр Николаевич, – как несколько месяцев тому назад в мое распоряжение прибыла четверка ничем не примечательных лошадок из пригородного колхоза им. Буденного, директор цирка Ф.Д. Яшинов, по правде сказать не испытывал особой радости. В самом деле, предстояла большая, упорная работа. Сейчас нам очень приятно видеть ее результаты.

Недавно во время очередной репетиции в цирк были приглашены члены правления колхоза им. Буденного. Они с интересом посмотрели весь номер, а в конце удивленно спросили Александра Николаевича.

– А где же наши лошадки? Неужели так ни на что и не пригодились?

Представители колхоза были несказанно удивлены, когда узнали, что виденная ими четверка лихих дрессированных лошадей – это и есть их «артисты».

Дрессированные лошади в строгом ритме бегут по кругу. И вот в нужный момент на них взбираются четыре молодых льва и, удобно усевшись в специальных седлах, мчатся по манежу».

Пульсон, А. Пока отсутствовали зрители... / А. Пульсон, Я. Черкасский // Крас. знамя. – 1957. – 22 сент.– С. 4 : фот.

***

«Закінчено монтаж манежу [нового цирку] *і форгангу – виходу на манеж. Дальші роботи гальмуються, бо крани, встановлені тут, мають короткі стріли. Діаметр споруди 60 метрів, а кожна із стріл двох кранів має по 20 метрів. Тому у центрі будови є мертва зона, якої механізми не досягають. Найближчим часом міські організації та підприємства повинні допомогти в оснащенні будівництва необхідними механізмами. Бажаю, щоб усі колективи направили на будівництво кращих своїх посланців.».*

Воліна, Д. Щоб засвітилися вогні цирку
// Вечір. Харків. – 1969. – 26 берез.

***

«... не стоит думать, что веселиться в цирке умеют только клоуны. Например, существует такая цирковая традиция, которая раньше называлась «окончание», а сейчас – «зеленка». Суть ее заключается в том, что на последнем представлении в концертном городе артисты разыгрывают друг друга и «прикалываются». Например, был такой случай, когда артистка Регина Колпенская выступала с дрессированными собачками: чистенькими, аккуратненькими мопсиками и фокстерьерчиками. А при нашем цирке жила сторожевая дворняга Жуля. И вот во время представления ассистенты вместо очередного мопсика с бантиком подали Регине грязную, нечёсаную, блохастую Жулю. Пришлось ей эту ситуацию обыгрывать.

Или другая история. Работали у нас канатоходцы Ташкенбаевы. И вот в то время, когда один из артистов шел по канату с девушкой в руке под привычную восточную музыку, оркестр вдруг стал играть танго. Зрители думали, что так и должно быть, а артисту пришлось срочно танцевать танго на канате.»

Георгиева, Л. Харьковский цирк не гасит огни!
// Событие. – 2003. – 15 окт.

Іменний покажчик

(У дужках подані прізвища осіб, про яких йдеться)

ЗМІСТ